

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen 2022-2023

Buuren, G.M. van; Land, S.W. van 't; Bakker, E.; Hofkamp, R.; Schuurman, B.W.

Citation

Buuren, G. M. van, Land, S. W. van 't, Bakker, E., Hofkamp, R., & Schuurman, B. W. (2024). *Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen 2022-2023*. Den Haag: Universiteit Leiden. doi:10.5281/zenodo.11196262

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4094360>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen 2022-2023

Jelle van Buuren, Stijn Willem van 't Land, Edwin Bakker,
Roy Hofkamp en Bart Schuurman

**Universiteit
Leiden**

Institute of Security
and Global Affairs

Bij ons leer je de wereld kennen

COLOFON

Onderzoekers

Jelle van Buuren, Stijn Willem van 't Land, Edwin Bakker, Roy Hofkamp en Bart Schuurman,
Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen 2022-2023 (Den Haag: ISGA/Universiteit Leiden, 2024)

De Dreigingsmonitor is een product van het meerjarig onderzoeksproject bewaken en beveiligen van het *Institute of Security and Global Affairs* van de Universiteit Leiden. Het onderzoeksproject draagt bij aan de kennis, kennisborging, kwaliteitsverbetering en innovatie van het stelsel. Het onderzoeksproject bestaat uit kortlopend, praktijkgericht onderzoek en langere-termijn fundamenteel promotieonderzoek en behelst op onderwijsvlak onder andere ook een bijdrage aan de leergang bewaken en beveiligen van het *Centre for Professional Learning* (CPL). Op deze wijze wordt een wetenschappelijke ring gevormd om het stelsel bewaken en beveiligen, de stelselpartners (Nationale Politie, Openbaar Ministerie, Koninklijke Marechaussee, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid) en andere aan het stelsel verbonden organisaties in de veiligheidsketen. Het onderzoeksproject is mogelijk gemaakt door een subsidie van het Kenniscentrum bewaken en beveiligen.

- <https://bewakenenbeveiligen.universiteitleiden.nl/>
- <https://www.universiteitleiden.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/governance-and-global-affairs/bewaken-en-beveiligen>
- Mail: bewakenenbeveiligen@fgga.leidenuniv.nl

Dit rapport is onderdeel van een reeks uitgegeven door het Institute of Security and Global Affairs (ISGA) van de Universiteit Leiden.

Beelden: ANP

INHOUDSOPGAVE

Introductie	7
Leeswijzer	7
1. Maatschappelijke context	9
1.1 Commissie Bos – gerichte versterkingen	9
1.2 Van gerichte versterkingen naar fundamentele wijziging van het stelsel	10
1.3 Bedreigingen tegen politici	11
1.4 Stelsel permanent onder druk	11
2. Dreigingsontwikkeling georganiseerde ondermijnende criminaliteit	13
2.1 Veranderlijk beeld in liquidaties	13
2.2 Bomaanslagen binnen en buiten de Randstad	15
2.3 Aanhoudende dreiging tegen togadragers	17
2.4 Dreiging journalisten	18
2.5 Aanhoudende dreiging burgemeesters	19
2.6 Conclusie en vooruitblik	20
3. Dreigingsontwikkeling terrorisme	22
3.1 Dalend aantal aanslagen en arrestaties	22
3.2 Relevantie voor het stelsel	25
3.3 Conclusie en vooruitblik	26
4. Dreigingsontwikkeling anti-institutioneel extremisme	27
4.1 Radicalisering anti-overheidsprotest	27
4.2 Anti-institutioneel extremisme	28
4.3 Soevereine burgerbeweging	29
4.4 Bedreigingen tegen landelijke politici	30
4.5 Bedreigingen en intimidatie Kamerleden	31
4.6 Bedreigingen tegen lokale politieke ambtsdragers	31
4.7 Bedreigingen tegen journalisten	32
4.8 Wetenschappers	33
4.9 Conclusie en vooruitblik	34
5. Dreigingsontwikkeling eenlingen	36
5.1 Complexe zaken	36
5.2 Online radicalisering	37
5.3 Conclusie en vooruitblik	37

6. Dreigingsontwikkeling relationeel geweld	39
6.1 Begripsverwarring	39
6.2 Omvang van het probleem	39
6.3 Rode vlaggen	40
6.4 Groeiende aandacht	40
6.5 Conclusie en vooruitblik	40
7. Dreigingsontwikkeling Statelijke actoren	41
7.1 Spionageoorlog	41
7.2 Hamas in Europa	42
7.3 Transnationale repressie	42
7.4 Conclusie en vooruitblik	43
8. Conclusie	44
8.1 Ondermijning van de democratische rechtsorde	44
8.2 Risk management of everything	45
8.3 Risico-regelreflex	45
8.4 Onzekerheid als beginsel	46
Annex	47
Bibliografie	49

INTRODUCTIE

De *Dreigingsmonitor bewaken en beveiligen* is een periodiek versijndend openbaar rapport waarin de belangrijkste dreigingsontwikkelingen beschreven en geanalyseerd worden die relevant zijn voor het stelsel bewaken en beveiligen (hierna: het stelsel). Het doel van het stelsel is het voorkomen van (terroristische) aanslagen op personen, objecten en diensten. De Nationaal Coördinator Terrorisme en Veiligheid (NCTV), het Openbaar Ministerie (OM), burgemeesters, de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, de politie en de Koninklijke Marechaussee (KMar) werken in het stelsel samen om ervoor te zorgen dat bedreigde personen, objecten en diensten zo veilig en zo ongestoord mogelijk kunnen functioneren (NCTV, 2023).

Een eerste studie van de Universiteit Leiden naar de dreigingsontwikkeling werd in juli 2021 gepubliceerd, opgesteld in opdracht van het ‘Adviescollege toekomstbestendig stelsel bewaken en beveiligen’ (Commissie Bos) (Schuurman, Van Buuren & Bakker, 2021). De Commissie Bos kwam in opdracht van de NCTV met voorstellen om het stelsel bewaken en beveiligen toekomstbestendig te maken tegen de achtergrond van een veelvoud van dreigingen in een complexer geworden samenleving. In de aan het rapport van de Commissie Bos toegevoegde studie werd gekeken naar de dreigingsontwikkeling vanaf de jaren zeventig tot aan 2021. De onderzoekers zagen een fluctuerend patroon van bedreigingen en constateerden dat het ‘hier-en-nu’ geen bijzonder accurate graadmeter was voor de langere termijnontwikkeling van stelselrelevante dreigingen. Incidenten en onvoorziene ontwikkelingen bepalen in grote mate de ontwikkeling van (nieuwe) bedreigingen. Bovendien kan een overmatige gerichtheid op het ‘hier-en-nu’ tot tunnelvisie leiden, waardoor alleen de meest recente dreiging(en) als relevant worden gezien. Daaruit vloeit voort dat de perceptie van wat toekomstige bedreigingen zijn, sterk bepaald wordt door wat op dit moment als de meest prangende bedreigingen worden gezien, aldus het onderzoek uit 2021.

De voorliggende *Dreigingsmonitor* wil een periodiek geactualiseerd beeld schetsen van de dreigingsontwikkelingen om zowel een contemporain als een historisch beeld op te kunnen bouwen en kritisch te kunnen reflecteren op dreigingspercepties. Het analyseren van dreiging is deels specialistisch en heimelijk werk, zeker als het gaat om de praktijk van het stelsel: tijdige en accurate dreigingsinschattingen

vervaardigen op basis waarvan indien nodig beveiligingsmaatregelen genomen kunnen worden. Maar de dreigingsontwikkeling is ook een maatschappelijk relevant gegeven en onderwerp van maatschappelijke discussie. Enerzijds omdat de dreiging zich soms letterlijk om de hoek kan manifesteren. Denk aan de toenemende aantallen ontploffingen veroorzaakt door handgranaten en zelfgemaakte explosieven in woonwijken van steden als Rotterdam en Amsterdam en ook buiten de Randstad. Anderzijds omdat wat de maatschappij als dreiging en risico ziet, onderhevig is aan veranderingen en beeldvorming, vaak ingekleurd door (heftige) gebeurtenissen. De *Dreigingsmonitor* draagt hopelijk bij zowel aan een goed geïnformeerd maatschappelijk debat én professioneel debat over dreigingsontwikkelingen en wat de samenleving van politiek, bestuur en de uitvoeringsorganisaties wil en mag verwachten om deze uitdagingen het hoofd te bieden. Dat gezegd hebbende is het goed te benadrukken dat de monitor niet pretendeert een volledig en objectief inzicht te geven in de algehele dreiging.

Leeswijzer

In de eerste paragraaf zal een schets worden gegeven van de belangrijkste politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen rond het stelsel bewaken en beveiligen vanaf de publicatie van het advies van de Commissie Bos in oktober 2021. Vervolgens zal thematisch de dreigingsontwikkeling in de periode september 2021 - december 2023 kwalitatief en kwantitatief geduid worden, evenals maatregelen en acties die zijn ondernomen om de weerstand tegen dreigingen te verhogen.

Voor de *Dreigingsmonitor* is uitsluitend gebruik gemaakt van informatie uit openbare bronnen. Met de data die we presenteren pretenderen we niet het volledige beeld te geven; het gaat immers om bedreigingen die gerapporteerd en gepubliceerd zijn. Personen kunnen er voor kiezen bedreigingen niet te rapporteren, bijvoorbeeld omdat ze de dreiging niet serieus nemen, denken dat rapporteren geen zin heeft of de (publieke) aandacht vrezen die gepaard kan gaan met het bekend worden van bedreigingen. Ook kunnen de politie en/of de veiligheidsdiensten ervoor kiezen geen ruchtbaarheid te geven aan een (weggenomen) dreiging.

Op vergelijkbare wijze geldt dat een toegenomen aantal meldingen van dreiging niet hoeft te betekenen dat de dreiging ook daadwerkelijk groter is geworden. Het kan ook komen doordat er meer aandacht en voorlichting is voor het melden van dreigingen, of dat de opvattingen over wat een ‘bedreiging’ is verschuiven. Hetzelfde geldt voor de interpretatie van sterk op elkaar lijkende categorieën zoals ‘agressie’, ‘intimidatie’ en ‘bedreiging’. De invulling daarvan kan per persoon variëren. Soms is de bandbreedte van een categorie ruim. De overheid hanteert bijvoorbeeld de combinatiecategorie ‘agressie en geweld’: ‘alle mondelinge, schriftelijke of fysieke uitingen waarmee een werknemer wordt lastiggevalen, bedreigd of aangevallen door burgers’ (A+O fonds Rijk, z.d.). Kwantitatieve data kunnen dus een vertekend beeld van de werkelijkheid geven en meer zekerheid suggereren dan waargemaakt kan worden. Waar mogelijk zullen we de kwantitatieve data van context en duiding voorzien om deze problematiek nader te illustreren.

Een mogelijke vertekening geldt overigens ook voor spraakmakende voorbeelden van bedreigingen of pogingen tot aanslagen, waar veel politieke en media-

aandacht voor is. Het kan de suggestie wekken dat deze voorbeelden illustratief zijn voor de dreiging, terwijl in het oog springende zaken niet noodzakelijkerwijs emblematisch voor het grotere fenomeen hoeven te zijn. Daarnaast kan uit de gepresenteerde data niet altijd worden opgemaakt welke motivatie achter de dreiging schuilgaat. In de literatuur wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen instrumentele en expressieve motieven. In het eerste geval probeert een dreiger een duidelijk doel te bereiken: iemand dwingen iets te doen of juist na te laten. Of, en welke ideologische, religieuze of criminele motivatie achter een instrumentele bedreiging schuilgaat is vaker niet, dan wel uit de cijfers te halen. Expressieve bedreigingen worden eerder aangedreven door boosheid of wanhoop, of worden veroorzaakt door psychosociale of psychopathologische problemen (Van Buuren & Sizoo, 2019). Ten slotte is het belangrijk om in het oog te houden dat bedreigingen doorgaans niet ten uitvoer worden gebracht; omgekeerd gaat aan een aanslag of liquidatie niet altijd een (be)dreiging vooraf. De in de dreigingsmonitor gepresenteerde data dienen daarom met enige terughoudendheid geïnterpreteerd te worden.

1. MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

Sinds de publicatie van het advies van de Commissie Bos in oktober 2021 over de toekomst van het stelsel bewaken en beveiligen zijn er grofweg twee dynamieken bepalend geweest voor de discussie over het stelsel. Politiek-bestuurlijk werd de dynamiek sterk bepaald door een onderzoeksrapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid (OVV) waarin werd geconcludeerd dat de overheid rondom het *Marengo*-proces steken had laten vallen bij de beveiliging van de broer van kroongetuige Nabil B., de advocaat van de kroongetuige, Derk Wiersum, en de vertrouwenspersoon van de kroongetuige en enkele familieleden, Peter R. de Vries (Onderzoeksraad voor Veiligheid, 2023). Maatschappelijk werd de discussie beïnvloed door de aandacht voor de bedreigingen van politici en andere gezagsdragers, aangejaagd door het grote aantal politici dat bedreigingen noemde als reden om een punt te zetten achter het vervullen van een publiek ambt (NOS, 2023a). Alvorens op deze twee dynamieken in te gaan, wordt een korte schets gegeven van de aanbevelingen van de Commissie Bos en de reactie van de overheid daarop.

1.1 Commissie Bos – gerichte versterkingen

In november 2020 werd door toenmalige minister van Justitie en Veiligheid Grapperhaus het ‘Adviescollege toekomstbestendig stelsel bewaken en beveiligen’ (Commissie Bos) ingesteld (Grapperhaus, 2020a). De commissie moest met voorstellen komen om het stelsel toekomstbestendig te maken om blijvend het hoofd te kunnen bieden aan huidige en toekomstige dreigingen in een complexer geworden samenleving. De moordaanslagen op de broer van kroongetuige Nabil B. (29 maart 2018) en de advocaat van de kroongetuige, Derk Wiersum (18 september 2019), golden als het ultieme bewijs dat de geweldsdrempel voor criminele samenwerkingsverbanden laag lag en het aantal potentiële doelwitten groot was. ‘Excessief geweld tegen de dragers van onze democratische instituties vanuit criminele netwerken is geen taboe meer,’ aldus minister Grapperhaus. ‘Bescherming van deze personen is daarom een voorwaarde voor het functioneren van de democratische rechtsstaat en het

brede offensief tegen de georganiseerde ondermijnende criminaliteit’ (Grapperhaus, 2020b).

De moordaanslag op Peter R. de Vries (6 juli 2021), die optrad als vertrouwenspersoon van de kroongetuige en enkele familieleden, benadrukte nogmaals de verharding en geweldsbereidheid van de georganiseerde criminaliteit en leidde tot veel maatschappelijke verontwaardiging. Meer dan ooit stond de vraag op de agenda of de Nederlandse overheid wel in staat was personen te beschermen tegen dergelijk geweld. Minister Grapperhaus kondigde onderzoek aan naar de beveiligingssituatie van De Vries. Zijn keuze voor Tjibbe Joustra als voorzitter stuitte echter op forse kritiek van onder andere advocaten Peter Schouten en Onno de Jong, die samen met De Vries het verdedigingsteam vormden van kroongetuige Nabil B. De advocaten twijfelden aan de onafhankelijkheid van Joustra vanwege zijn betrokkenheid bij de NCTb, de voorloper van de NCTV, één van de organisaties die verantwoordelijk was voor de beveiliging. Daarnaast wilden de advocaten dat de onderzoekscommissie ook de moorden op de broer van de kroongetuige en zijn advocaat zou bekijken. De kritiek van de advocaten werd onderschreven door de oppositiepartijen in de Tweede Kamer (Tieleman, 2021). Uiteindelijk besloot minister Grapperhaus om de Onderzoeksraad voor Veiligheid te vragen het feitenonderzoek te verrichten waarbij het aan de OVV was om de onderzoeksopzet te bepalen. Op deze manier zou de onafhankelijkheid van het onderzoek gewaarborgd zijn (Grapperhaus, 2021).

De Commissie Bos concludeerde in haar advies dat een grootschalige reorganisatie van het stelsel bewaken en beveiligen niet nodig was; wel waren gerichte versterkingen nodig om het stelsel uniform, flexibel en proactief te maken.¹ De ‘waan van de dag’ regeerde en ruimte en tijd om het stelsel door te ontwikkelen ontbrak. Meer eenduidigheid in de aansturing van het stelsel, versterking van de capaciteit, betere informatiedeling en analyse en verduidelijking van een aantal uitgangspunten, zoals de zorgplicht van de overheid en de verantwoordelijkheid van werkgevers, behoorden tot de aanbevelingen van de commissie (Commissie Bos, 2021, p. 8).

¹ Het stelsel werd versterkt en meer flexibel gemaakt, onder meer door uitbreiding van de capaciteit van de informatieorganisatie, maatregelenadviseurs, nieuwe Bewaken en Beveiligen-teams van de politie en de inzet van het eskadron Hoog Risicobeveiliging van de KMar voor persoonsbewaking.

De aanbevelingen van de Commissie Bos werden integraal overgenomen door het kabinet. In voortgangsrapportages werd de Kamer op de hoogte gehouden van de extra budgettaire ruimte die werd vrijgemaakt en de concrete invulling en implementatie van de voorstellen. Nieuw was de ontwikkeling van het Flexibel Reactieconcept. Sensoren, zoals slimme camera's, en geluid- en gedragsherkenning, kunnen tijdig verdachte handelingen geautomatiseerd gaan opmerken in de omgeving van beveiligde locaties. Door op strategische posities operationele eenheden te positioneren, kan flexibel opgetreden gaan worden. Daarnaast kwam er meer aandacht voor impact van dreiging en beveiligingsmaatregelen op het welzijn van de te beveiligen personen. Ook werd koppeling mogelijk gemaakt van informatie die voorheen gescheiden was, zoals informatie uit afgeschermd opsporingsonderzoeken. De minister moest echter onderkennen dat capaciteit een blijvend probleem was en dat het effect van de maatregelen 'nog niet ervaren wordt in de dagelijkse praktijk' (Yeşilgöz-Zegerius, 2022, p. 1).

1.2 Van gerichte versterkingen naar fundamentele wijziging van het stelsel

De relatieve rust waarbinnen aan de versterking van het stelsel werd gewerkt, verdween in één klap door de publicatie van het rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid op 1 maart 2023 (Onderzoeksraad voor Veiligheid, 2023). Volgens het rapport had de overheid grote steken laten vallen bij de beveiliging van zowel de broer van de kroongetuige, als de advocaat van de kroongetuige, Derk Wiersum en Peter R. de Vries. Vooral het Openbaar Ministerie kreeg veel kritiek, omdat het te veel met aannames had gewerkt en de verstandhouding met de hoofdrolspelers verstoord was geraakt door verschillen van inzicht over de aard en ernst van de dreiging. Maar ook het systeem zelf werd kritisch geanalyseerd. Zo was cruciale informatie uit de opsporing niet beschikbaar voor degenen die verantwoordelijk waren voor bewaken en beveiligen, was er te weinig ruimte om maatregelen te nemen bij voorstelbare dreigingen en werd er te weinig proactief nagedacht over alternatieve scenario's.

Daarnaast stelde de Onderzoekraad dat de overheid bij dreiging tegen kroongetuigen een bijzondere zorgplicht had: in de optiek van de OVV was de dreiging mede ontstaan door toedoen van de overheid. De voorzitter van het College van procureurs-generaal, Van der

Burg, kreeg een storm van kritiek te verduren toen hij in eerste instantie zei dat met de moord op Peter R. de Vries het 'onvoorstelbare' was gebeurd en dat hij zelf 'stoïcijns' door wilde gaan met opsporing met behulp van kroongetuigen. Een week later erkende hij pas dat het OM fouten had gemaakt en wel degelijk lessen wilde trekken (Laumans & Vugts, 2023).

Het kabinet accepteerde de harde conclusies van het rapport en trok het boetekleed aan. Minister Yeşilgöz-Zegerius van Justitie en Veiligheid erkende dat er door de overheid fouten waren gemaakt. 'Ik betreur ten diepste dat deze fouten zijn gemaakt en als verantwoordelijk minister heb ik hiervoor aan de nabestaanden excuus aangeboden' (Yeşilgöz-Zegerius, 2023a). De minister nam de aanbevelingen van de OVV over, maar ging nog een aantal stappen verder door het stelsel fundamenteel te wijzigen. Onder het gezag van de NCTV moet er een geheel nieuw stelsel - het stelsel beveiligen personen - komen dat zich richt op de beveiliging van ernstig bedreigde personen. In een wettelijk kader wordt de verantwoordelijkheidsverdeling geregeld, evenals regels voor de informatiedeling, en de rechten en plichten voor te beveiligen personen. De politie en KMar geven operationele invulling aan de door de NCTV gegeven beveiligingsopdracht. Voor de hoofdofficier van justitie is, binnen het nieuwe stelsel, niet langer een gezagsrol weggelegd. Op die manier zouden de belangen van persoonsbeveiliging en opsporing 'nevensgeschikt' worden gemaakt.

In het nieuwe stelsel blijft de NCTV, zoals staande praktijk is, verantwoordelijk voor personen, objecten, diensten en nationale evenementen op de zogenaamde limitatieve lijst. Daarbij gaat het om leden van het Koninklijk Huis en buitenlandse staatshoofden op bezoek. Dreiging tegen hen kunnen de nationale of internationale democratische rechtsorde schaden of de veiligheid van de Staat. De beveiliging van 'ernstig bedreigde personen' wordt ingeperkt tot diegenen die bedreigd worden door een van de dreigingsfenomenen die de democratische rechtsstaat en samenleving raken. Dit zijn georganiseerde, ondermijnende criminaliteit, terrorisme, statelijke actoren en geradicaliseerde eenlingen. Voor veel zaken die nu decentraal in het stelsel zaten, zoals stalking, eerwraak, partnergeweld of afpersing, worden de burgemeester, hoofdofficier van justitie en politie verantwoordelijk als onderdeel van hun reguliere taken. De overheid blijft immers verantwoordelijk voor de veiligheid van burgers.

Artikel 2 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens stelt dat de overheid een positieve verplichting heeft om het 'recht op leven' te beschermen.

Het stelsel is één van de instrumenten die de overheid kan inzetten, naast het strafrecht, bestuursrecht of openbare ordemaatregelen. Opsporing van dreigers in de relationele sfeer kan bijvoorbeeld een dreiging wegnemen. Tijdens een Kamerdebat zei minister Yeşilgöz-Zegerius dat de komst van het nieuwe stelsel niet betekende dat 'we het een erger vinden dan het ander. Dat is absoluut niet aan de orde'. Volgens haar konden zaken die nu onder het decentrale domein vielen, beter lokaal worden behandeld omdat daar 'een hele keten van zorg omheen zit' (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2023b, p. 21). Bovendien kunnen zulke zaken onder omstandigheden toch in het nieuwe stelsel belanden. Minister Yeşilgöz-Zegerius erkende in hetzelfde debat dat het wel om een forse stelselherziening ging. 'Het is altijd spannend om een stelsel om te gooien, maar zeker als het gaat om een onderwerp waarbij je je in de transitiefase ook geen fouten kunt permitteren' (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2023b, p. 12).

1.3 Bedreigingen tegen politici

De man die op 5 januari 2023 met een brandende fakkel voor de woning van minister Kaag van Financiën verscheen, werd dat jaar het symbool van de bedreigingen tegen politici. Het incident kreeg extra lading toen minister Kaag de constante stroom aan bedreigingen noemde als een belangrijke reden om uit het landsbestuur en de politiek te stappen (NOS, 2023g). In 2022 ontving het Team Bedreigde Politici (TBP) 1.125 meldingen van bedreiging, bijna twee keer zo veel als in 2021.² Het totale aantal politici dat bedreigd werd, was echter vergelijkbaar met voorgaande jaren. De stijging van het aantal meldingen kwam vooral doordat er veel mogelijk strafbare bedreigingen werden gedaan tegen één specifiek Tweede Kamerlid. Een groot aantal van deze bedreigingen kwam uit het buitenland (Openbaar Ministerie, 2023a).

De (relatieve) stijging van het aantal bedreigingen werd deels toegeschreven aan de coronamaatregelen en daaruit voortkomende anti-overheidsprotesten,

die volgens de AIVD radicaliseerden. 'Anti-overheidsextremisten zien en behandelen hen (en anderen die ze als "de elite" zien) als gehate vijanden van de bevolking', concludeerde de AIVD (AIVD, 2022). De stikstofcrisis zorgde ook voor een fors aantal bedreigingen aan het adres van politici en bestuurders. 'We zien dat er veel onrust in de maatschappij leeft en dat Tweede Kamerleden en de regering een soort kop van Jut zijn geworden. Als wij 's ochtends de krant openslaan, dan weten wij al wat er op ons af gaat komen', zei Ruud Gründman, chef van het TBP, in *De Telegraaf* (Frankenhuis, 2022).

Kamerleden vertelden anoniem dat hun werk door de bedreigingen onder druk kwam te staan: voorzichtiger in uitlatingen, minder publieke optredens (Zuidervaar, 2022). Vooral vrouwen in de politiek kregen veel haat over zich uitgestort (Saris & Van der Ven, 2021). Inmiddels kreeg een kwart van de Tweede Kamerleden een vorm van beveiliging (RTL Nieuws, 2023a).

1.4 Stelsel permanent onder druk

In augustus 2023 sloeg Jan Struijs, voorzitter van politiebond NPB, alarm over de 'onmogelijke opdracht' die politie had bij het bewaken en beveiligen en voegde zich daarmee bij een koor van politiefunctionarissen die al eerder alarm sloegen (De Regt & Voskuil, 2023; De Telegraaf, 2022). De vraag naar intensieve vormen van persoonsbeveiliging bleef groeien. Sinds de oorlog tussen Israël en Hamas was losgebarsten, vroeg bovendien ook de Joodse gemeenschap om meer zichtbare en onzichtbare beveiliging van scholen en synagogen. Ook de stembusgang voor de Tweede Kamer op 22 november 2023 vroeg om extra capaciteit vanwege de vele verkiezingsbijeenkomsten die beveiligd moesten worden. Volgens Struijs deed het kabinet te weinig. 'De minister zegt wel steeds: er is geld bijgekomen. Maar het is volstrekt onvoldoende naar wat verantwoord is.' Dagelijks zouden tussen de 1.000 en 1.500 politiemensen bezig zijn met bewaken en beveiligen (Bomers & De Waal, 2023).

In de voortgangsrapportage uit oktober 2023 erkende minister Yeşilgöz-Zegerius dat het stelsel nog steeds

² Het Team Bedreigde Politici van de regionale recherche van politie-eenheid Den Haag is verantwoordelijk voor de opname en afhandeling van bedreigingen met een misdrijf gericht tegen politici en andere personen binnen het rijksoptrein. Binnen het rijksoptrein vallen onder meer de ministers, de staatssecretarissen maar ook bijvoorbeeld de voorzitter van de Raad van State en de Nationale Ombudsman. Mogelijke bedreigingen van lokale bestuurders (burgemeesters, wethouders en gemeenteraadsleden) worden door de regionale politie-eenheden opgepakt in overleg met het OM.

2. DREIGINGSONTWIKKELING GEORGANISEERDE ONDERMIJNENDE CRIMINALITEIT

onder grote druk stond door het voortdurend toenemende aantal casussen. Wel werden steeds meer casussen overgenomen door de NCTV. De afbakening van het nieuwe stelsel was nog volop in discussie. Inmiddels was er wel een methodiek ontwikkeld om tot geïntegreerde dreigingsbeelden te komen. Deze methodiek moest de basis gaan vormen voor de nieuwe ‘dreigingsanalysefunctie’ die bij de NCTV werd ingericht. Politie, KMar en NCTV zaten sinds juni 2023 gezamenlijk in het *Landelijk Coördinatiecentrum Bewaken en Beveiligen* om beveiligingsopdrachten voor te bereiden en uit te voeren. Op sommige punten liep de transitie echter vertraging op, aldus de minister. ‘Dit laatste met name omdat de dreiging op momenten groter en sneller is dan we met onze schaarse capaciteit kunnen bijbenen’ (Yeşilgöz-Zegerius, 2023b).

De afgelopen jaren heeft geweld afkomstig uit de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit een groot beslag gelegd op de capaciteit van het stelsel bewaken en beveiligen. De geruchtmakende moorden op de broer, advocaat en vertrouwenspersoon van de kroongetuige in het *Marengo*-proces leidden tot persoonsbeveiliging van een groot aantal betrokken advocaten, officieren van justitie en rechters – de zogenaamde togadragers. Tijdens zittingsdagen zijn honderden leden van politie, marechaussee en speciale eenheden betrokken bij de beveiliging van de rechtbank en het transport van verdachten. Burgemeester Halsema van Amsterdam vroeg en kreeg assistentie van het leger bij de beveiligings- en bewakingstaken (AT5/NH Amsterdam, 2022). Ook andere grote processen tegen kopstukken uit het criminele milieu vragen om een hoge mate van beveiliging (Thijssen, 2022).

De geweldsdreiging uit het criminele milieu werd dusdanig serieus genomen, dat voor ondermijning van de democratische rechtsorde werd gevreesd, reden waarom ook de AIVD-onderzoek verrichte naar ondermijnende criminaliteit (AIVD, 2023). In het verleden onderzocht de AIVD, en haar voorloper BVD, ook incidenteel het criminele milieu. Daarbij ging het om de veronderstelde rol van criminele kopstukken bij illegale wapenleveranties aan gewelddadig politieke groeperingen, verwevenheid van de onderwereld en bovenwereld, en aantasting van het proces van opsporing en vervolging door ‘offensieve contrastrategieën’ (zoals omkoping en chantage). Hierdoor stond de integriteit van het openbaar bestuur op het spel en daarmee het functioneren van de democratische rechtsorde (Remkes, 2006).

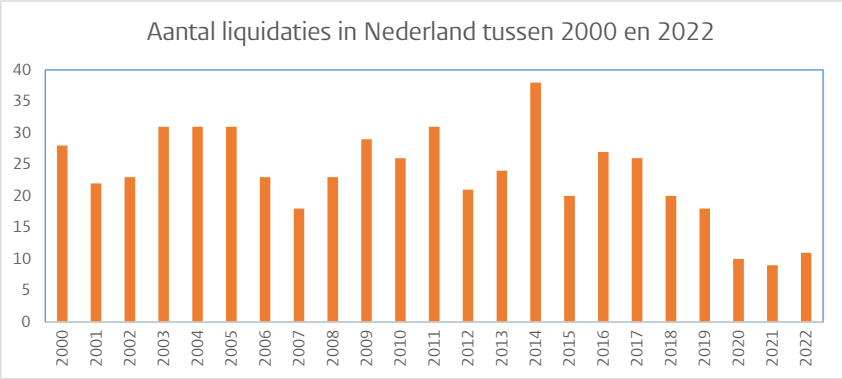
Ook lokale ambtsdragers, zoals burgemeesters en wethouders, en journalisten kunnen in het vizier

komen van criminele samenwerkingsverbanden. Als de dreiging zo groot is, dat maatregelen genomen door de betrokkene zelf en/of de werkgever niet volstaan, wordt bewaking en beveiliging de verantwoordelijkheid van het stelsel. Ten slotte kunnen ook betrokkenen uit het criminele milieu, of familieleden, slachtoffer worden van (moord)aanlagen. Ook daar geldt dat bij signalen van ernstige dreiging het stelsel bewaken en beveiligen in het spel kan komen.

2.1 Veranderlijk beeld in liquidaties

Als we kijken naar de dreiging voor burgers en de rechtsstaat vanuit (ondermijnende) criminaliteit, blijkt dat er geen eenduidige trends zijn die in alle opzichten wijzen op toenemende zorg. De afgelopen jaren hebben moorden zoals die rond het proces Marengo niet meer plaatsgevonden. Ook lijkt het aantal liquidaties in de context van de georganiseerde misdaad in Nederland te dalen. Daarmee is de gewelddadige dreiging vanuit de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit uiteraard niet geweken. De dreiging is wel veranderd.

In de *Tweede verkennende studie Liquidaties*, gepubliceerd in 2021, schetsten onderzoekers het beeld dat het aantal liquidaties sinds 2017 sterk daalt (Van Gestel & Kouwenberg, 2021). De recente update van deze studie toont aan dat deze trend sinds 2021 is voortgezet. In 2021 werd een laagterecord (sinds 2000) geregistreerd: er werden dat jaar acht liquidaties gepleegd. In het jaar 2022 vond er een kleine stijging plaats: in dat jaar werden elf liquidaties gepleegd. De meerderheid van de liquidaties vond plaats binnen het criminele milieu, doorgaans gerelateerd aan drugscriminaliteit (Meijer, Liebrechts, & Van Gestel, 2023). In vergelijkbaar onderzoek van Adjiembaks en anderen (2023) wordt eenzelfde tendens gesignaleerd. Onderzoekers in deze studie hanteren een iets andere

Grafiek 1: Aantal liquidaties 2002-2022 (Van Gestel & Kouwenberg, 2021)

definitie van ‘liquidatie’ en komen om die reden op iets lagere aantallen uit, maar signaleren dezelfde trend.

De liquidaties zijn in sterke mate geconcentreerd in de grote steden rond de Randstad. Vooral in de hoofdstad en in Rotterdam vinden nog steeds de meeste moordaanslagen plaats. Naast de grote steden van de Randstad vindt het merendeel van de overige liquidaties in steden in Brabant en Zuid-Limburg plaats (Adjiembaks et al., 2023; Meijer et al., 2023; Van Gestel & Kouwenberg, 2021). De zuidelijke provincies staan bekend als een gebied waar zware criminaliteit rond de productie van synthetische drugs als amfetamine en XTC plaatsvindt (Tops et al., 2018). Het is voorstelbaar dat het aantal liquidaties in deze regio's verband houdt met deze vorm van criminaliteit.

Onderzoekers wijzen op verschillende factoren die mogelijk hebben bijgedragen aan deze afname van het aantal liquidaties sinds 2017. Allereerst kan het grote aantal arrestaties van criminele kopstukken hebben geleid tot een vermindering van moordopdrachten in de afgelopen jaren. Bovendien zijn er in die periode meerdere ‘moordmakelaars’ gearresteerd, wat mogelijk heeft geleid tot een beperktere beschikbaarheid van personen voor het organiseren en uitvoeren van moorden, evenals de voorbereiding daarvan. Ten tweede heeft de mogelijkheid om ‘live’ mee te kijken met ontcijferde PGP-berichten bijgedragen aan het voorkomen van verschillende liquidaties door vroegtijdige interventie van de opsporingsautoriteiten. Ten derde lijken spelers in criminele drugsnetwerken het rustiger aan te doen, mogelijk als reactie op de vele arrestaties, politieacties, inbeslagnames en opsporingszaken (Adjiembaks et al., 2023; Van Gestel & Kouwenberg, 2021).

De daling in het aantal liquidaties kan als een positieve ontwikkeling worden gezien. Van Gestel en Kouwenberg (2021) waarschuwen echter wel voor de veranderende aard van de liquidaties die in Nederland worden gepleegd. Op basis van interviews met sleutelinformanten en data uit verschillende bronnen zoals getuigenverklaringen en onderschepte communicatie tussen criminelen schetsen de onderzoekers in de *Tweede verkennende studie Liquidaties* een beeld van steeds excessiever geweld dat plaatsvindt bij liquidaties.

De onverschilligheid ten aanzien van mensenlevens in combinatie met de haast, het ongeduld en het ogenschijnlijke gemak waarmee opdrachten tot moord worden gegeven, leiden in toenemende mate tot *overkill* bij liquidaties. Criminelen kozen steeds vaker voor het om het leven brengen van niet-loyale leden als een vorm van vergelding. Wat opvalt, is dat liquidaties bewust werden uitgevoerd op openbare plekken en zelfs voor de ogen van familieleden. Overigens relativeren data uit het onderzoek van Adjiembaks (2023) dit beeld enigszins. Vierenveertig procent van de liquidaties werd gepleegd op een tijd en een plek die een hoog risico vormden voor omstanders. Bij 47% van de gepleegde liquidaties was er een ‘laag’ risico voor omstanders: in deze gevallen was er tijdens de uitvoering van een liquidatie niemand anders aanwezig afgezien van de dader en het doelwit. Ook het beeld van het grootschalig gebruik van volautomatische wapens blijkt genuanceerder te zijn dan soms op te maken valt uit berichtgeving in de media. Bij minder dan een kwart van de liquidaties die tussen 2016-2021 werden gepleegd werd er gebruik gemaakt van een volautomatisch wapen zoals een AK47, en zelfs bij de ‘hoog risico’ gevallen gebeurde dat slechts bij een kwart van de liquidaties.

De liquidaties binnen het criminele milieu dienen voornamelijk een instrumenteel doel. Het merendeel van alle liquidaties (n=57) is direct gerelateerd aan bijvoorbeeld wanprestaties in de drugshandel (19%), diefstal van drugs of geld van het eigen crimineel samenwerkingsverband (16%) of praten met politie en justitie of concurrenten (14%). Verder spelen vergelding voor eerdere liquidaties (11%) en drugrips (het stelen van drugs) een grote rol (11%). Het merendeel van de liquidaties, 37 van de 57 onderzochte liquidaties, wordt gepleegd tegen mensen uit het eigen criminele samenwerkingsverband. Slechts een kleine groep liquidatieplegers (3) lijkt mee expressieve motieven te hebben: ‘Doe-het-zelvers’ die zichzelf portretteren als iemand die leeft volgens het adagium ‘oog om oog, tand om tand’ in het licht van reputatie- of statusbehoud. Een financiële verdienste speelt bij de liquidaties waarbij zij betrokken waren geen betekenisvolle rol en wordt soms zelf als oneervol gezien (Adjiembaks et al., 2023).

De meeste politieke en maatschappelijke aandacht ging naar de moorden buiten het criminele milieu. Volgens informanten bij politie en het Openbaar Ministerie is de verschuiving naar geweld buiten het criminele milieu, zoals bij de moorden rondom Marengo, nieuw voor criminele netwerken in Nederland. Met liquidaties, bedreigingen en het aanjagen van angst wordt sterke druk uitgeoefend op de magistratuur, advocatuur, journalistiek en rechtshandhaving. Of het excessieve geweld een ‘nieuwe werkelijkheid’ betekent of van tijdelijke aard is, konden de geïnterviewden in het onderzoek nog niet zeggen (Van Gestel & Kouwenberg, 2021).

Hoewel er sinds de moord op Peter R. de Vries in 2021 geen liquidaties van publieke figuren hebben plaatsgevonden, en het aantal liquidaties de afgelopen jaren daalde, bleef de dreiging voor publieke figuren vanuit de georganiseerde misdaad groot. Medio 2022 berichtte misdaadverslaggever John van den Heuvel dat de extra beveiliging van demissionair premier Mark Rutte en prinses Amalia van Oranje (mogelijk) een reactie was op dreigingen vanuit de hoek van de georganiseerde misdaad (Van den Heuvel, 2022). Ook probeerde in 2022 een groep zwaarbewapende Nederlandse criminelen de Belgische minister van justitie Vincent van Quickenborne te ontvoeren. De Belgische politie – die op de hoogte was van de ontvoeringspoging en Van Quickenborne al beveiligde – schroefde de beveiliging voor de minister op en wist de ontvoerders aan te houden (Van der Meer, 2022).

Begin 2023 bevestigde het OM nieuwsberichten dat Van Quickenborne's Nederlandse evenknie, voormalig minister van justitie en veiligheid Ferdinand Grapperhaus, extra beveiliging kreeg vanwege een dreiging vanuit het criminele milieu (NOS, 2023c). VVD-Kamerlid Ulysse Ellian maakte eind december 2022 in het Parool bekend al geruime tijd door de DKDB beveiligd te worden. Over de achtergrond wilde hij niets zeggen. Maar het kamerlid stond en staat bekend om zijn uitspraken over het harder aanpakken van de zware georganiseerde criminaliteit (Laumans & Vugts, 2022).

2.2 Bomaanslagen binnen en buiten de Randstad

Een opvallende ontwikkeling sinds de publicatie van de vorige dreigingsontwikkeling is de scherpe toename in het gebruik van geïmproviseerde explosieven door criminelen. In 2023 registreerde de politie 622 incidenten met explosieven. Het Landelijk Forensisch Coördinatieteam (LFCT) telde aan het eind van het jaar, op basis van registraties door de politie en openbare bronnen, uiteindelijk 1057 incidenten. Onder deze incidenten vielen ook plofkraak, pogingen daartoe, en explosieven die niet waren afgegaan. Het ANP telde op basis van openbare bronnen dat in zeker 378 gevallen ook daadwerkelijk een explosief afging. De aanslagen vonden niet alleen in de Randstad plaats. Hoewel Rotterdam koploper was in het aantal bomaanslagen, vonden er ook in Noord-Brabant en Limburg regelmatig aanslagen met explosieven plaats (ANP, 2024).

Tabel 1: Incidenten met explosieven in Nederland in 2022 en 2023, per soort incident (Politie, 2024)

Soort incident	2022	2023
(Poging) aanslag	229	903
(Poging) plofkraak	24	24
Aantreffen van IED* door politie	40	97
Aantreffen van vuurwerk door politie	46	29
Anders	4	4

* Geïmproviseerd explosief

Analyse van de 325 geregistreerde incidenten die in 2022 plaatsvonden door het Landelijk Forensisch Coördinatie Team (LFCT) van de politie liet zien dat een conflict over drugs vaak de achterliggende oorzaak van de aanslagen is (Politie, 2023a). Sommigen zijn echter gemotiveerd door conflicten in de relationele sfeer en er lijkt ook sprake van een mate van copycat-gedrag. Toch is volgens Hugo Hillenaar, hoofdofficier van justitie van arrondissementsparket Rotterdam, drugscriminaliteit vaak de rode draad (Vermaas, 2023).

Uit de data van het LFCT blijkt dat het doelwit van de incidenten met explosieven vrijwel altijd woningen of bedrijfs- en winkelpanden zijn. Woningen worden het meest getroffen: bij woningen vonden 602 van de 1057 incidenten met explosieven in 2023 plaats. Opvallend is ook de stijging van het aantal aanslagen op voertuigen. In 2022 werden er slechts 11 aanslagen op voertuigen gepleegd, terwijl dat er in 2023 vierentachtig waren: een stijging van 763%. De data lijken de assumptie die uit de het beeld van de media en experts te onderschrijven: het lijkt erop dat de (gepoogde) aanslagen gericht en persoonlijk te zijn, wat suggereert dat een persoonlijk (zakelijke) geschil vaak de onderliggende motivatie van een aanslag is.

De geografische spreiding van de incidenten met explosieven ligt – net als bij de liquidaties – vooral rond de grote steden in de randstad. In de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag vinden bij elkaar 613 van de 1057 incidenten in 2023 plaats (58%). Rotterdam spant in 2023 de absolute kroon: in Rotterdam vonden er in 2023 tweehonderdenvierenzeventig incidenten met explosieven plaats. Rotterdam zag ook de grootste stijging van incidenten: van 64 incidenten in 2022 naar 274 incidenten in 2023 (428%) (Politie, 2024).

De explosieven die gebruikt worden bij de aanslagen worden vaak gemaakt van vuurwerk. Vooral de illegale Cobra 6 is populair onder criminelen. Bompakketten van Cobra's worden bij woningen, winkels en andere panden als explosief gebruikt, als onderdeel van criminele intimidatie, afrekeningen en het uitvechten van conflicten in het drugsmilieu (Driessen, 2023). Volgens experts van het Nationaal Forensisch Instituut kan lichaamscontact met slechts één Cobra 6 al tot dodelijk letsel leiden (NFI, 2022). Experts spreken om die reden van een wonder dat er bij deze incidenten tot op heden een beperkt aantal gewonden zijn gevallen en

dat er nog geen dodelijke slachtoffers zijn te betreuren (Politie, 2023a).

Opvallend is ook de wijze waarop de bomaanslagen worden gecoördineerd. Deze zware delicten worden relatief goedkoop en makkelijk georganiseerd. Criminelen rekruteren jongeren via sociale mediakanalen als *Telegram* of *Snapchat* om voor bedragen tussen de vijfhonderd en achthonderd euro een bom bij een woning of winkelpand achter te laten. Deze jongeren worden vervolgens met één of twee Cobra's die zijn vastgetaped aan een fles benzine op pad gestuurd (Vermaas, 2023). Het vaststellen van het achterliggende motief per individuele zaak is mede vanwege deze vorm van organisatie lastig: de eigenlijke opdrachtgevers van een aanslag – ook als een bommenlegger wordt gepakt – blijven vaak buiten beeld (Teunisse & van Atteveld, 2023).

De materiële schade als gevolg van de aanslagen is groot. Woningcorporaties in Rotterdam melden dat een enkele aanslag tot tienduizenden euro's aan schade kan leiden (Andringa & Huizing, 2023). Ook de emotionele gevolgen zijn groot. Na een aanslag voelen buurtbewoners zich onveilig. Vaak leiden ze aan stressreacties zoals slapeloze nachten en flashbacks. Door de constante dreiging van opeenvolgende aanslagen in dezelfde buurt komen omwonenden en slachtoffers bovendien minder snel over de angst na een aanslag heen (Schalkwijk, 2023).

Het gebruik van explosieven door criminelen als middel om te intimideren en bedreigen is in zekere zin niet nieuw, en volgens criminoloog Katharina Krüsselmann moeten de explosieven niet als losstaand fenomeen worden gezien (Teunisse & van Atteveld, 2023). Tussen 2015 en 2019 steeg het gebruik van handgranaten als intimidatiemiddel door criminelen in Nederland sterk. Criminelen legden toen handgranaten voor huizen en winkelpanden neer. Regelmatig waren - net als bij de vuurwerkbommen - dezelfde huizen en winkelpanden herhaaldelijk doelwit. Het opmerkelijke verschil met de huidige reeks bomaanslagen is echter dat deze handgranaten vaak niet explodeerden: slechts in 31% van de gevallen gingen de granaten af (Krüsselmann, Rabolini, & Liem, 2021).

Het is overigens niet altijd even duidelijk of het stelsel bewaken en beveiligen in beeld komt bij deze explosies.

Het geweld zit op het snijvlak van openbare orde en strafrecht. Nieuwe wetgeving geeft burgemeesters binnenkort meer bevoegdheid om woningen te sluiten om op die manier de dreiging weg te nemen. Ook kan het lokaal bestuur besluiten tot de inzet van camera's of meer surveillance door de politie. Dit alles kan buiten het stelsel om geregeld worden. Minister Yeşilgöz-Zegerius stelde in de Eerste Kamer echter dat voordat tot woningsluiting overgegaan wordt alternatieven onderzocht moeten worden, waaronder aanvullende beveiligingsmaatregelen, eventueel in het kader van het stelsel bewaken en beveiligen (Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2023). Het voorbeeld laat zien hoe ingewikkeld en soms arbitrair de grenzen zijn tussen strafrechtelijk optreden, maatregelen in het kader van de handhaving van de openbare orde, 'gewone' beveiligingsmaatregelen en het stelsel bewaken en beveiligen. Tegelijkertijd laat het ook de samenhang zien tussen deze verschillende velden. Een succesvolle strafrechtelijke opvolging kan bijvoorbeeld dreiging wegnemen, waardoor andere maatregelen niet langer nodig zijn. Een gedwongen woningsluiting kan de dreiging op de locatie wegnemen, maar kan ingrijpende gevolgen hebben voor de persoon of het gezin die elders moeten worden ondergebracht - waardoor vervolgens op een andere locatie opnieuw dreiging kan ontstaan.

Bomaanslagen en liquidaties in Zweden

Zweden wordt al enkele jaren geconfronteerd met ernstig bendege geweld, voornamelijk voortkomend uit rivaliteit tussen criminele bendes die betrokken zijn bij drugshandel. Sinds september 2022 vindt er een escalatie van het geweld plaats. Als gevolg van een oorlog tussen twee facties van een voormalig crimineel netwerk zit het land gevangen in een spiraal van wraak in de vorm van liquidaties en bomaanslagen.

Opvallend is de toename van het gebruik van explosieven in Zweden, vergelijkbaar met ontwikkelingen in Nederland. In november 2023 werden 134 bomaanslagen gemeld, een aanzienlijke stijging ten opzichte van 2022. Bommen worden vaak bij familieleden geplaatst om eigenlijke doelwitten te intimideren. Er is ook een verontrustende trend waarbij zowel daders als slachtoffers van deze bomaanslagen

en liquidaties in het land steeds jonger worden. Ten slotte is de organisatie van bomaanslagen en liquidaties vergelijkbaar met de modus operandi in Nederland: kopstukken zetten op afstand (en soms vanuit het buitenland) klussen uit en blijven zelf buiten beeld.

Zweden trekt zware beleidsmiddelen uit de kast in een poging grip te krijgen op het bendege geweld. Zo is wetgeving aangescherpt door strafeisen voor bepaalde zware delicten te verhogen, zijn de bevoegdheden van politie en veiligheidsdiensten uitgebreid en is de kroongetuigenregeling in het land uitgebreid. Ook is voorgesteld om het leger in te zetten om de politie operationeel te ondersteunen en willen beleidsmakers minderjarige daders van zware geweldsdelicten harder bestraffen (Van 't Land, 2023).

2.3 Aanhoudende dreiging tegen togadragers

De impact van de dreiging van de georganiseerde misdaad op het functioneren van de Nederlandse rechtsstaat werd de afgelopen jaren ook duidelijker. Grote strafzaken vergen veel capaciteit van het stelsel bewaken en beveiligen. Tegen veel verdachten worden zware straffen geëist. In meerdere zaken werkt Justitie met kroongetuigen, zoals in de zaak *Eris* die draait om leden van de motorclub Caloh Wagoh die ervan verdacht worden van betrokkenheid bij een groot aantal liquidaties. In juli 2021 werd uitspraak gedaan in de strafzaak rond het dossier en kregen (onder andere) vier van de 22 verdachten een levenslange gevangenisstraf opgelegd. De zaak loopt momenteel in hoger beroep bij het gerechtshof (Openbaar Ministerie, 2023).

Al deze zaken leiden tot ernstige bedreigingen tegen strafrechtadvocaten, officieren van justitie en rechters. In oktober 2023 publiceerde onderzoeksplatform *Investico* in samenwerking met *De Groene Amsterdammer* de onderzoekspublicatie 'Betonrot in de rechtsstaat'. In dit onderzoek werd – naar aanleiding van de moorden rondom het proces Marengo – de invloed van geweld en dreiging uit het criminele milieu op het werk van togadragers onderzocht. Uit diepte-interviews met dertig officieren van justitie en rechters en een enquête die werd uitgezet bij de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak

(NVvR) bleek dat ongeveer de helft van de ongeveer vierhonderd respondenten (waaronder officieren van justitie, rechters, raadsheren en advocaten-generaal) de afgelopen jaren te maken hebben gehad met bedreigingen (Van den Burgh, Elibol, & Rotman, 2023).

De enquête die als onderdeel van het onderzoek werd uitgezet werd ingevuld door 370 respondenten, waarvan 120 officieren van justitie, 16 advocaat-generaals, 186 rechters en 48 raadsheren. Daarvan vulden 334 respondenten de gehele enquête in. Het grootste deel van de respondenten had tussen de 10 en 30 jaar ervaring in de rechtspraak. Van de 370 respondenten gaven 147 (40,1%) aan zich de afgelopen vijf jaar wel eens onveilig te voelen in het werk. Onder officieren van justitie (n=120) lag dit aantal aanzienlijk hoger; 55% van hen voelde zich de afgelopen vijf jaar wel eens onveilig in hun werk. Zij werden ook aanzienlijk meer bedreigd; bijna 70% van de officieren van justitie werd weleens bedreigd of geïntimideerd.

Van de respondenten die aangaven wel eens te zijn bedreigd (n=200, of 54% van alle respondenten), gaf 85% aan dat deze bedreigingen gerelateerd waren aan een zaak waar ze aan werkten. Van deze respondenten (n=170) gaven respectievelijk 66 respondenten (39%) aan dat deze zaken te maken hadden met de georganiseerde misdaad. Ook hierin zijn officieren van justitie weer oververtegenwoordigd; van hen gaf bijna de helft van de officieren van justitie die wel eens bedreigd waren aan dat deze bedreiging of intimidatie te maken hadden met zaken die gerelateerd waren aan ondermijnende criminaliteit. Officieren van justitie gaven bovendien ook eerder aan de noodzaak te voelen om hun werk aan te passen vanuit veiligheidsoverwegingen dan hun collega-rechters of -raadsheren. Slechts ongeveer 20% van de advocaat-generaals, rechters en raadsheren gaven in de enquête aan hun werk anders te doen vanuit veiligheidsoverwegingen (ten opzichte van 5 jaar geleden), terwijl de helft van de officieren van justitie zei dat te doen (Van den Burgh, Elibol, & Rotman, z.d.).

De angst onder togadragers lijkt vooral sinds de moord op advocaat van de kroongetuige in Marengo, Derk Wiersum, te zijn toegenomen. Het OM deelde in 2022 met NOS dat officieren van justitie sinds de moord op de advocaat in maar liefst 39 strafzaken – veelal gerelateerd aan de georganiseerde misdaad –

hadden verzocht om anoniem te werken (NOS, 2022). Die ontwikkeling lijkt zich snel te hebben voorgedaan: in 2018 presenteerde het OM immers zelf nog in alle openheid met Nabil B. een kroongetuige in het proces Marengo te hebben. Zes jaar later en enkele moorden verder worden strafprocessen rond de zware, ondermijnende criminaliteit in Nederland gekenmerkt door ernstige bedreigingen voor rechters, advocaten en officieren van justitie, zware beveiligingsmaatregelen bij processen en volledig geanonimiseerde strafdossiers.

De weerbaarheid binnen deze beroepsgroep lijkt overigens groter te zijn dan mediaberichtgeving suggereert. Opvallend is de balans tussen enerzijds de dreigingdietogadragersvoelenvanuitdegeorganiseerde misdaad en de zorgen die men maakt over collega's en het functioneren van de rechtsstaat, en anderzijds de weerbaarheid van togadragers. Ongeveer de helft (53%, n=340) van de respondenten van de enquête gaf aan dat zij zien dat collega's hun werkproces anders invullen vanwege veiligheidsoverwegingen en 95% (n=337) gaf aan zich (beroepsmatig) zorgen te maken over de impact van de verharding van de onderwereld op de rechtsstaat. Tegelijkertijd gaf – ondanks de grote zorg die respondenten uitten over hun collega's en het functioneren van de beroepsgroep – slechts 9% (n=339) van de togadragers aan ooit te overwegen te stoppen met hun werk uit veiligheidsoverwegingen. Significant meer officieren van justitie gaven aan die overweging wel eens te maken; van hen zei 17% wel eens te denken aan het neerleggen van hun werkzaamheden vanuit veiligheidsoverwegingen (Van den Burgh et al., z.d.).

2.4 Dreiging journalisten

Recent onderzoek laat zien dat misdaadverslaggevers en rechtbankjournalisten in Nederland regelmatig ernstig worden bedreigd door personen die actief zijn in de ondermijnende criminaliteit. Onder andere Holvast e.a. (2023) en Van Hal en Klein Kranenburg (2021) deden in recente jaren onderzoek naar de bedreiging van journalisten. Omdat deze onderzoeken zich richten op de bedreiging van journalisten in Nederland in brede zin is het lastig iets te zeggen over de omvang van dreigingen die specifiek vanuit de georganiseerde misdaad komen. In het onderzoek van Van Hal en Klein Kranenburg blijkt bijvoorbeeld dat van alle journalisten die hun enquête invulden aangeven dat zij vermoeden dat slechts 7% van de bedreigingen die zij ontvangen van het type

dader '(familie van) veroordeelden of verdachten' is (2021, p. 14). Bij dit type dader is bovendien niet gespecificeerd of 'verdachte' of 'veroordeelde' gaat over een zaak die een relatie houdt met de georganiseerde misdaad. Ook Holvast e.a. geven aan dat het op basis van de diverse beschikbare bronnen over het fenomeen 'bedreiging van journalisten' lastig is om eenduidige antwoorden te geven over de omvang van dit fenomeen en over de daders en slachtoffers van de bedreigingen te zeggen (2023). Uit de onderzoeken die zijn geraadpleegd komen om die reden voornamelijk een aantal kwalitatieve inzichten over de aard van de bedreiging van journalisten vanuit de georganiseerde misdaad naar voren.

Bedreiging en agressie vanuit de georganiseerde misdaad wordt door misdaadverslaggevers en journalisten zelf als iets functioneels en instrumenteels gezien: leden van criminele samenwerkingsverbanden bedreigen journalisten met als voornaamste motief hen ervan te weerhouden over hun misdaden of organisatie te publiceren (Holvast et al., 2023). Bedreigingen vanuit de georganiseerde misdaad worden door journalisten als bijzonder bedreigend ervaren, omdat ze worden gezien als heftiger en anders van aard dan 'normale' bedreigingen waar journalisten te maken mee krijgen. Vaak zijn de bedreigingen door criminelen bovendien erg persoonlijk (Bovenkerk et al., 2005; Holvast et al., 2023). Uit onderzoek door Van Hal & Klein Kranenburg (2021) blijkt ook dat misdaadjournalisten, rechtbankjournalisten en regionale journalisten onevenredig zwaar worden getroffen door juridische dreigementen.

Sommige journalisten die slachtoffer zijn van bedreigingen vanuit de ondermijnende criminaliteit melden dat ze als gevolg daarvan niet meer onder hun persoonlijke naam publiceren, bepaalde plekken vermijden of minder actief zijn op sociale media. Andere journalisten geven aan dat ze veiligheidsmaatregelen hebben moeten nemen of politiebescherming hebben moeten krijgen vanwege de bedreigingen waarmee ze zijn geconfronteerd (Holvast et al., 2023). Een enkeling geeft aan dat hun werkgevers hen dwingen om niet over bepaalde strafzaken of personen te schrijven uit angst voor juridische kosten en dreigementen, en een enkele journalist geeft zelf aan te stoppen met schrijven over bepaalde personen of zaken als bedreigingen als ernstig worden ervaren (Odekerken & Brenninkmeijer, 2017). Ten slotte is het volgens bepaalde journalisten

aannemelijk dat bedreigingen vanuit de georganiseerde misdaad door slachtoffers niet altijd gemeld worden uit angst voor repercussies (Holvast et al., 2023).

Ernstige bedreigingen aan het adres van journalisten door criminele organisaties in Nederland zijn niet nieuw. In de jaren tachtig kreeg journalist Bart Middelburg te horen dat crimineel Klaas Bruinsma een complot had gesmeed om hem te vermoorden naar aanleiding van een documentaire die Middelburg had gemaakt over de criminele organisatie van Bruinsma. In 1994 werden Joost de Haas en John van den Heuvel gedwongen het land te ontvluchten nadat ze lucht kregen van een moordplan van een beroemde Nederlandse crimineel. In datzelfde jaar moest Bert Voskuil onderduiken omdat hij werd bedreigd na de publicatie van een artikel over de motorclub *Hell's Angels*. Ook Peter R. de Vries, die in 2021 werd doodgeschoten, werd door de jaren heen vaker bedreigd door criminelen (Bovenkerk et al., 2005).

Tegelijkertijd geven respondenten ook aan dat vooral de moorden op journalist en ex-crimineel Martin Kok en Peter R. de Vries een keerpunt zijn geweest omdat bedreigingen voor het eerst zijn 'opgevolgd'. Respondenten geven om die reden aan dat zij denken dat niet alleen directe bedreigingen vanuit de georganiseerde misdaad een negatief effect op misdaadjournalisten kan hebben, maar dat de 'sfeer' rondom de georganiseerde misdaad (van bedreigingen en moord) censurerende effecten kan hebben op misdaad- en rechtbankjournalisten (Holvast et al., 2023).

Ten slotte laten (misdad)journalisten een bepaalde mate van weerbaarheid en veiligheidsbewustzijn zien. Een aantal misdaadjournalisten die geïnterviewd zijn als onderdeel van de studie van Holvast e.a. lijken de bedreigingen enigszins als deel van het werk te zien en maken ogenschijnlijk in toenemende mate een relatief goede inschatting van hoe zij met de dreiging omgaan. Concreet betekent dat dat zij zich extra bewust zijn van de manier waarop zij bepaalde gebeurtenissen verslaggeven, bijvoorbeeld door elkaars' werk te controleren op zorgvuldigheid of bepaalde stukken voor te leggen aan de politie om een inschatting te maken of de publicatie van een bepaalde stuk tot dreiging kan leiden (Holvast et al., 2023).

2.5 Aanhoudende dreiging burgemeesters

Ook op lokaal niveau hebben bestuurders met bedreiging en intimidatie vanuit de georganiseerde misdaad te maken. I&O Research onderzocht in 2020 de bedreiging en intimidatie van burgemeesters. In dit onderzoek gaven één op de zeven burgemeesters (n=78) aan wel eens bedreigd te worden door een persoon die is gelieerd aan het criminele milieu (Klein Kranenburg et al., 2020).

Actuelere data zijn niet beschikbaar. Wel geeft de *Monitor Integriteit en Veiligheid* van I&O Research inzicht in de mate waarin in 2022 politieke ambtsdragers en medewerkers in het openbaar bestuur (en dus niet alleen burgemeesters) te maken kregen met agressie en geweld door burgers. Uit de monitor bleek dat één op de vijftig (n=1341) politieke ambtsdragers vermoedde dat iemand uit de georganiseerde misdaad achter de agressie of bedreiging zat (Klein Kranenburg et al., 2022). Vooral burgemeesters lijken dus het doelwit van bedreigingen vanuit de georganiseerde misdaad. Dat beeld komt ook naar voren in de media. Zo meldde een adviseur veiligheid en crisisbeheersing bij het Nederlands Genootschap van Burgemeesters, tevens vertrouwenspersoon voor bedreigde of belaagde burgemeesters binnen het Ondersteuningsteam Weerbaar bestuur, aan het eind van 2023 dat het aantal bedreigde burgemeesters nog altijd toeneemt, en dat veel bedreigingen gerelateerd zijn aan de ondermijnende criminaliteit in Nederland (Nederland tegen georganiseerde misdaad, 2023).

2.6 Conclusie en vooruitblik

De dreiging die uitgaat van de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit is veelzijdig en veranderlijk. De moorden op de broer, advocaat en vertrouwenspersoon van de kroongetuige in het Marengo-proces hebben een grote inzet vanuit het stelsel bewaken en beveiligen tot gevolg gehad. Veel togadragers worden beveiligd en de zittingsdagen van grote processen tegen kopstukken uit de georganiseerde criminaliteit vergen een enorme veiligheidsoperatie.

Naar alle waarschijnlijkheid zullen de grote rechtszaken rondom criminele kopstukken een zware wissel blijven trekken op de capaciteit van het stelsel bewaken en beveiligen, zeker als vaker met kroongetuigen gewerkt wordt. Uit onderzoek van de Universiteit Leiden bleek dat de mogelijke uitbreiding van de kroongetuigenregeling een groot effect heeft

op de veiligheid en praktijkvoering van advocaten. Dat effect is er nu ook al: anno 2023 lijken weinig advocaten in Nederland nog bereid om kroongetuigen bij te staan. Ook concludeerden de onderzoekers dat advocaten in het algemeen huiveriger zijn om in grote georganiseerde misdaadzaken als Marengo te stappen, ook als niet-kroongetuigenadvocaat (Sander et al., 2023). De veiligheid van advocaten zou dan ook veel beter gewaarborgd moeten worden, een conclusie die de OVV eerder ook al trok en door de minister is overgenomen.

Een aantal sleutelinformanten uit de studie van Van Gestel en Kouwenberg is ook ongerust over de invloed van de uitkomst van grote strafzaken zoals Marengo of Eris op het aantal en het soort liquidaties dat in de toekomst mogelijk zal worden gepleegd. In het verleden is gebleken dat criminele kopstukken erin zijn geslaagd om vanuit de EBI moorden uit te laten voeren. Mochten er straks levenslange gevangenisstraffen worden opgelegd in grote strafzaken zoals Marengo – zo is de gedachte – wat heeft men in de gevangenis dan nog te verliezen bij het organiseren van extreem geweld (Van Gestel & Kouwenberg, 2021)?

Tegelijkertijd is het een openstaande vraag of de drie spraakmakende liquidaties een ‘nieuw normaal’ hebben ingeluid, of dat het een uitzonderlijke fase zal blijken te zijn die nauw verwant was aan één specifiek crimineel samenwerkingsverband. De precieze mechanismen die bepalen waarom criminele netwerken ervoor kiezen om geweld tegen publieke figuren te gebruiken zijn nog relatief weinig onderzocht. Vaak wordt gesteld dat het vanuit strategisch oogpunt onzinnig lijkt om geweld op publieke figuren te richten. Dit vestigt alleen maar de aandacht van de overheid op een criminele organisatie, met het risico dat de criminele organisatie uit elkaar valt en inkomsten misloopt (Van Steijn, 2024).

Onderzoeker Benjamin Lessing – die jarenlange conflicten tussen de staat en drugskartels in Mexico, Brazilië en Colombia onderzocht – stelt echter dat criminele organisaties een rationele kostenbatenanalyse maken (Lessing, 2013, 2015). Als een criminele organisatie zich in relatief rustig vaarwater bevindt, is het inderdaad niet verstandig om de aandacht van de overheid op zich te richten. Maar als de inschatting is dat het plegen van geweld tegen gezagsdragers of publieke figuren noodzakelijk of lonend is – bijvoorbeeld om

een strafproces te beïnvloeden – dan wegen de baten tegen de kosten op. Ook kan met het geweld geprobeerd worden wetswijzigingen of beleidsaanpassingen te frustreren en saboteren die als grote bedreiging voor het criminele verdienmodel worden gezien.

Er zijn in Europa vrij recente precedentes die dit scenario onderschrijven. Zo vond in het Italië van de jaren 1980 en 1990 een groot aantal liquidaties plaats. Deze waren gericht tegen rechters, magistraten, politiemedewerkers en burgers en waren in grote mate een reactie op verschillende rechtszaken en wetsvoorstellen die erop gericht waren om grote maffianetwerken in dat land te ontmantelen (Peters, 2023). De opzienbarende moorden op personen betrokken bij het proces Marengo laten zien dat een dergelijke reactie in Nederland ook mogelijk is, hoewel op vooralsnog aanmerkelijk kleinere schaal dan destijds in Italië.

Of het model van Lessing één-op-één te vertalen is naar de Nederlandse context is onzeker. Het veronderstelt in ieder geval dat criminele kopstukken rationele actoren zijn en kostenbatenanalyses maken aan de hand van de informatie waarover ze beschikken. Ander wetenschappelijk onderzoek zet daar echter vraagtekens bij en benadrukt dat geweld ook performatief kan zijn: geweld dient niet per se een doel, maar is het doel. Zo verklaart bijvoorbeeld auteur Phil Williams de alsmaar meer gewelddadige moorden die door drugskartels in Mexico worden gepleegd. Naast een middel tot het behalen van een economisch doel, is geweld ook

een kanaal voor zelfidentificatie en zelfbevestiging. Het biedt een gevoel van macht aan vervreemde en gemarginaliseerde individuen. Machismo, identiteit en expressie vermengen zich en excessief geweld wordt de nieuwe norm – deels instrumenteel, voor het intimiderende effect, maar óók omdat het een bron van bevrediging en macht is (Williams, 2012).

Of de grove excessen en het geweld tegen gezagsdragers en publieke figuren vooral toe te schrijven is aan één of twee criminele samenwerkingsverbanden, of dat er sprake is van een bredere trend van verharding onder alle criminele samenwerkingsverbanden, is moeilijk te zeggen. In algemene zin is meer grondig onderzoek naar welke factoren bepalen waarom georganiseerde misdaadgroepen ervoor kiezen om geweld buiten de eigen kring te plegen is – vanuit wetenschappelijk oogpunt – op zijn plaats.

Maar ook geweld binnen het criminele milieu kan capaciteit van het stelsel bewaken en beveiligen vergen. Criminelen en hun familieleden zijn ook burgers die recht hebben op de bescherming van de overheid als er zware dreiging is. Dat geldt ook voor de dreiging die uitgaat van het toenemend aantal bomaanslagen in woonwijken. Die hebben een grote impact op betrokkenen en omwonenden. Het stelsel bewaken en beveiligen is niet altijd het meest geëigende instrument om deze dreiging te mitigeren, maar kan in bepaalde gevallen wel degelijk noodzakelijk zijn.

3. DREIGINGSONTWIKKELING TERRORISME

Terrorisme en het stelsel bewaken en beveiligen

De afgelopen tien jaar bestond de terroristische dreiging voor Nederland vooral uit de acties van buitenlandse jihadistische organisaties als Islamitische Staat en Al Qaeda, hun aanhangers en cellen in eigen land en zogeheten uitreizigers of terugkeerders uit conflictgebieden in het Midden-Oosten en andere delen van de Islamitische wereld. Sinds 2022 lijkt die dreiging wereldwijd minder geworden, maar is deze niet weg, ook niet in Nederland. Daarnaast is het dreigingsbeeld zowel breder als diffuser geworden door de (her)opkomst van andere dreigingen zoals het klassieke extreemrechts, het accelerationisme, anti-institutioneel extremisme, en de georganiseerde misdaad die terroristische modus operandi inzet (AIVD, 2023; NCTV, 2023).

De terroristische dreiging heeft een directe impact op het stelsel bewaken en beveiligen. Met name de aanhoudende dreiging op een aantal politici en instellingen betekent in sommige gevallen de inzet van vrijwel permanente bewakings- en beveiligingsmaatregelen. Denk aan bepaalde politici, met name Geert Wilders, en bepaalde ambassades, waaronder de Israëliëse ambassade. Daarnaast kunnen ontwikkelingen en gebeurtenissen in het buitenland impact op het stelsel hebben. Zo hebben de gewelddadigheden in Israël en de Gazastrook ook in Nederland geleid tot nieuwe of additionele veiligheidsmaatregelen.

3.1 Dalend aantal aanslagen en arrestaties

• Wereldwijd

Een aantal niet-gouvernementele organisaties verzamelen data over terrorisme wereldwijd. Een van de bekendste is het *Institute for Economics and Peace* (IEP) dat jaarlijks de *Global Terrorism Index* (GTI) publiceert. Deze rapportages laten zien dat het aantal dodelijke slachtoffers van terrorisme wereldwijd al bijna tien jaar daalt; volgens de GTI over 2023 met meer dan een derde sinds de piek in 2015 (IEP, 2024). Ook het aantal aanslagen is de afgelopen jaren enorm gedaald. De meeste aanslagen vinden plaats buiten Europa in conflictgebieden in Afrika, het Midden-Oosten en Zuid-Azië. In het algemeen constateert de GTI dat in 2023 meer dan 88 procent van de aanslagen en maar liefst 98 procent van de dodelijke slachtoffers van terrorisme verband houden met geweld in deze conflictgebieden.

Hoewel de overkoepelende trend neerwaarts wijst, waarschuwt het GTI ook voor een aantal minder gunstige ontwikkelingen waaronder het gebruik van nieuwe technologieën door terroristen. Specifiek worden genoemd de combinatie van *smartphones*, GPS-systemen en goedkope drones en de ontwikkeling van AI, 3D printen en de mogelijkheid om zelfsturende voertuigen tot wapen om te bouwen (IEP, 2024).

Terrorisme en nieuwe technologieën

Acht jaar geleden al waarschuwde de organisatie PAX voor een sterke toename in het gebruik van drones door verschillende niet-statelijke groepen: van terroristische organisaties tot criminele organisaties (Koens, 2016). Het ging hierbij vooral om conflictgebieden. In de afgelopen jaren zijn er in Europa meerder incidenten geweest waarbij terroristen gebruik maakten van nieuwe technologieën zoals 3D-printers en drones. In 2019 doodde een rechtsextremist in Halle twee personen met vuurwapens die voor een groot deel met behulp van een 3D-printer waren gemaakt (Graafland, 2019). In 2023 werd in het Verenigd Koninkrijk een jihadist veroordeeld die in opdracht van IS, mede met behulp van een 3D printer een 'kamikaze' drone had gebouwd (Murray, 2023). Zowel in de Duitse als de Britse casus waren de 'wapens' van slechte kwaliteit.

Dit is niet het geval als we kijken naar de belangrijkste conflictgebieden van dit moment. Drones worden op dit moment volop ingezet in Oekraïne door zowel de Oekraïense als de Russische krijgsmacht. In het Midden-Oosten worden ze ook ingezet door terroristische en andere niet-statelijke actoren. Hamas schakelde op 7 oktober 2023 met drones Israëliëse wachtposten en zelfs tanks uit (CSIS, 2024). In januari 2024 kwamen drie Amerikaanse soldaten in Jordanië om bij een drone-aanval door een jihadistische organisatie en de afgelopen maanden hebben Houthis rebellen schepen in de Rode Zee met deze wapens bestookt (RTL Nieuws, 2024; Jumelet, 2024). De vraag is of de toename van het gebruik van drones en andere technologieën de modus operandi van

terroristen of criminele organisaties net zo gaat veranderen als de oorlogsvoering in Oekraïne en het Midden-Oosten. Gelet op het beperkte aantal incidenten en de gebrekkige kwaliteit van zelfgemaakte drones en 3D-geprinte wapens is de voorstelbaarheid van de inzet van nieuwe technologieën, vooralsnog, een stuk groter dan de daadwerkelijke inzet.

• Europa

Volgens de GTI 2023 werd Europa in 2022 geconfronteerd met twee aanslagen door islamistische extremisten. Dit is het laagste aantal aanslagen sinds 2010. In 2021 waren het nog 79 waarvan de meeste, tien, in Turkije (IEP, 2024). Een andere instantie die cijfers over terroristische activiteiten in Europa bijhoudt is het Agentschap van de Europese Unie voor samenwerking op het gebied van rechtshandhaving, Europol. Deze cijfers worden gepubliceerd in het jaarlijkse *Terrorism Situation and Trend Report*. Het TE-SAT rapport over 2022 registreerde 28 voltooide, mislukte of vrijdelde aanslagen in de EU. Van de 16 voltooide aanslagen worden er 13 toegeschreven aan links en anarchistisch terrorisme - vooral in Italië - en twee aan jihadistisch terrorisme - in België en Frankrijk - en één aan rechts terrorisme. In totaal kosten de aanslagen het leven van vier personen: twee als gevolg van jihadistische terroristische aanslagen en twee als gevolg van een rechts-terroristische aanslag in Slowakije. Daarnaast werden 380 personen gearresteerd voor terrorisme gerelateerde misdrijven en vonden er 427 rechtszaken tegen terroristen plaats (EUROPOL, 2023).

Als we deze cijfers vergelijken met het eerdergenoemde piekjaar 2015 zien we een daling van meer dan 80 procent wat betreft aanslagen - van 211 naar 26 - en van meer dan 95 procent wat betreft dodelijke slachtoffers - van 151 naar 4. De verschillen wat betreft arrestaties en rechtszaken zijn minder pregnant, maar nog steeds significant. Het aantal arrestaties in 2022 was ongeveer een derde van dat in 2015 - van 1077 naar 380 - en het aantal rechtszaken daalde met ongeveer twintig procent - van 514 naar 427 (EUROPOL, 2016, 2023). De minder sterke daling van het aantal rechtszaken heeft mogelijk te maken met het feit dat deze vaak casussen betreffen die een jaar eerder of langer geleden speelden.

• Nederland

Van de 380 arrestaties voor terroristische activiteiten in de EU in 2022 vonden er 24 in Nederland plaats. De cijfers voor 2023 zijn nog niet gepubliceerd, maar in dat jaar werden onder meer een man in Helmond aangehouden die mogelijk wilde uitreizen om deel te nemen aan de gewapende strijd van Islamitische Staat (IS), en werden een man uit Tadzjikistan en vrouw uit Kirgizië aangehouden op verdenking van voorbereidingshandelingen voor een terroristisch misdrijf (Openbaar Ministerie, 2023). De man wordt daarnaast verdacht van deelname aan de terroristische organisatie Islamitische Staat. Ook speelden er diverse rechtszaken en werd onderzoek gedaan naar personen die zich in de afgelopen jaren in Syrië of Irak bij IS hadden aangesloten. Meerdere 'terugkeerders' werden veroordeeld voor lidmaatschap van Islamitische Staat en het voorbereiden van een terroristisch misdrijf (Openbaar Ministerie, 2023). Ook buitenlandse terroristen die probeerden als vluchteling in Nederland onder te duiken werden opgespoord en vervolgd. Zo werd in 2023 tegen een vermoedelijke leider van een Syrische terroristische organisatie door het Openbaar Ministerie twaalf jaar cel geëist (Openbaar Ministerie, 2023).

In de afgelopen jaren werd Nederland niet opgeschrikt door wat Europol 'voltooide' aanslagen noemt. De laatste keer dat dat het geval was, was in 2019: de aanslag in een tram in Utrecht. Ook in de jaren daarvoor valt Nederland vergeleken met omliggende landen als Frankrijk, Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk op door het lage aantal aanslagen. Wat betreft het aantal arrestaties en rechtszaken is Nederland daarentegen een land dat in de EU in de afgelopen jaren zo rond de vierde of vijfde plek staat. In 2022 kende het na Frankrijk, Duitsland, Spanje en Italië het hoogste aantal arrestaties (EUROPOL, 2023).

Daarmee is er wel een aantoonbare dreiging, maar mondt deze zelden uit in aanslagen. Het Dreigingsbeeld Terrorismen Nederland (DTN), uitgebracht door de NCTV omschreef dit in november 2022 als volgt: 'Er zijn op dit moment geen concrete aanwijzingen dat geradicaliseerde personen een aanslag voorbereiden. Wel zijn er in Nederland personen en groepen die radicaliseren of geradicaliseerd zijn, die een dreiging kunnen vormen tegen de nationale veiligheid' (NCTV, 2022). Het DTN concludeerde dat een terroristische aanslag in Nederland voorstelbaar bleef en stelde het

dreigingsniveau in Nederland vast op ‘aanzienlijk’, trede 3 van 5 niveaus (NCTV, 2022). Een andere belangrijke constatering in het DTN is dat de dreiging in en tegen Nederland veelzijdiger en meer diffuus is geworden. Volgens het DTN blijft het jihadisme de voornaamste terroristische dreiging, maar is deze vanuit de jihadistische beweging in Nederland en omliggende landen sinds het vorige decennium afgenomen. Daarnaast constateert de NCTV dat met de opkomst van het rechts-extremistische accelerationisme terroristische aanslagen vanuit dit gedachtegoed ook voorstelbaar zijn geworden. Dat geldt ook voor aanslagen door personen en groeperingen binnen het radicale anti-verheidsprotest en hun geloof in complottheorieën. Deze kunnen volgens de NCTV aanleiding geven tot extremistisch en zelfs terroristisch handelen (NCTV, 2022).

In de periode sinds november 2022 groeiden de zorgen over terroristische activiteiten bij de NCTV en de AIVD. Het DTN 58 dat een half jaar na het DTN 57 werd uitgebracht, stelde dat in die periode de terroristische dreiging was toegenomen. Volgens dit beeld uit mei 2023 zijn er steeds meer signalen dat jihadistische organisaties voorbereidingen treffen om in Europa terroristische aanslagen te plegen en wordt Nederland expliciet genoemd als doelwit. Het DTN 58 herhaalt dat een terroristische aanslag vanuit rechts-extremistische hoek voorstelbaar blijft en waarschuwt dat eenlingen of kleine groepen, die zich vanuit complotdenken tegen de overheid hebben gekeerd, kunnen overgaan tot geweld (NCTV, 2023). De toegenomen zorgen gaven echter geen aanleiding om op dat moment het dreigingsniveau te verhogen.

Dat veranderde in december 2023. DTN 59 stelde dat een optelsom van ontwikkelingen ervoor heeft gezorgd dat het dreigingsniveau moest worden verhoogd naar niveau 4 van 5. Een aantal factoren die een rol speelden zijn het gewelddadige conflict in Israël en de Palestijnse gebieden, koranschendingen in Nederland en concrete oproepen tot aanslagen van terroristische organisaties in of tegen Nederland. Dat betekent dat ook Nederlandse belangen in het buitenland het risico lopen om getroffen te worden door een aanslag (NCTV, 2023).

De voorstelbaarheid van aanslagen wordt vergroot door recente voorbeelden daarvan of pogingen daartoe in omliggende landen. Daarnaast stelt de NCTV dat de

dreiging vanuit het rechts-extremisme onverminderd aanwezig is en dat dit ook geldt voor wat in het DTN en andere overheidsstukken nu omschreven wordt als anti-institutioneel extremisme (zie ook hoofdstuk vier). De voorstelbaarheid van aanslagen wordt ook gevoed door voorbeelden van vrijdelde aanslagen. Hoewel de AIVD hierover uiteraard geen volledige openheid kan geven laat het in het jaarverslag van 2022 wel een aantal voorbeelden zien. Zo geeft de Dienst aan dat het in 2022 enkele mogelijke rechts-terroristische en jihadistische dreigingen verstoort. Daarnaast schat de AIVD in dat de dreiging van aanslagen in 2022 toenam, met name vanuit door ISIS aangestuurde netwerken (AIVD, 2023).

De dreigingen uit het buitenland en de arrestaties, rechtszaken en verstoringen van terroristische activiteiten in Nederland laten niet alleen zien dat in de periode tussen eind 2022 en 2024 de dreiging is toegenomen, maar ook dat de aard daarvan in de afgelopen jaren veranderd. Zowel de AIVD als de NCTV benadrukken in hun publicaties dat de terroristische en extremistische dreigingen tegen Nederland veelzijdiger en meer diffuus is geworden (AIVD, 2023; NCTV, 2022).

• Samenvatting

Wereldwijd is het aantal voltooid terroristische aanslagen in de afgelopen jaren enorm gedaald. Dat geldt ook voor Europa. Vergeleken met omliggende landen valt op dat Nederland bijzonder zelden met aanslagen wordt geconfronteerd. Dat wil niet zeggen dat de terrorismedreiging minimaal of zeer beperkt is. Vrijdelde aanslagen, concrete oproepen tot aanslagen en arrestaties en veroordelingen laten zien dat er wel degelijk individuen en groeperingen binnen en buiten Nederland zijn die terroristische activiteiten ondersteunen of aanslagen voorbereiden. Die dreiging is volgens het DTN 59 ‘substantieel’, wat betekent dat er volgens de NCTV een reële kans is dat er een aanslag in Nederland plaatsvindt. Als we naar de verdere uitwerking van het dreigingsniveau ‘substantieel’ kijken is er sprake van terroristen die Nederland als doelwit zien, terroristische aanslagen in omliggende landen, en mogelijk aanwijzingen dat terroristen een aanslag op Nederland voorbereiden (NCTV, z.d.-b). Het huidige dreigingsbeeld en de relatief hoge dreigingsinschatting heeft een aantal consequenties voor het stelsel bewaken en beveiligen.

3.2 Relevantie voor het stelsel

• Diffuus dreigingsbeeld

Voor het stelsel betekent het meer veelzijdige en diffuse dreigingsbeeld dat de dreiging uit meerdere hoeken komt en dat het maken van dreigingsinschattingen lastiger is geworden. De verschillende type dreigingen kennen verschillende modus operandi waartegen personen, objecten of diensten beschermd moeten worden. Dat varieerde in het afgelopen decennium van de voorstelbaarheid van een aanslag door eenlingen met vuurwapens, zoals in het geval van de aanslag op een Joods museum in Brussel in 2014, tot aanslagen waarbij met (vracht)auto’s op mensen wordt ingereken zoals in Nice (2016), Berlijn (2016) en Londen (2017) en aanslagen op specifieke locaties zoals die bij de ingang van het Britse parlement (2017). Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met grootschalige aanslagen met explosieven en andere middelen zoals in Parijs (2015) en Brussel (2016).

Als we naar de afgelopen jaren kijken, zijn eenlingen die met relatief simpele modus operandi toe weten te slaan de meest voorkomende dreiging. Dat geldt niet alleen met betrekking tot jihadististen. Voorbeelden van aanslagen door rechtsextremisten in landen rondom Nederland laten zien dat rekening moet worden gehouden met aanslagen zoals die door een eenling in Slowakije op een LHBTQ-bar (EUROPOL, 2023). en de ontdekking van mogelijke plannen voor het gijzelen van een minister van Volksgezondheid vanwege het coronabeleid door vijf leden van de Duitse extreemrechtse *Reichsbürger* beweging (M. Murray, 2023). Eerder was in Duitsland al een groep van meer dan vijftig zogenoemde *Reichsbürger* en *Querdenker* (coronademonstranten) gearresteerd die volgens de politie plannen hadden om een staatsgreep te plegen en de Bondsdag te bestormen (Pittlik & Kerssemakers, 2022). Deze arrestaties leidden in Nederland tot bezorgdheid en zelfs tot Kamervragen en een antwoord van de minister van Justitie en Veiligheid over lessen die Nederland uit de arrestaties in Duitsland kan leren (Yeşilgöz-Zegerius, 2023c).

In eigen land vond in de periode tussen eind 2022 en 2024 geen enkele aanslag plaats. Wel zijn er voorbeelden van handelingen die naar de mening van het Openbaar Ministerie een terroristisch oogmerk hadden. Twee verdachten filmde de zwaargewonde Peter R. De Vries vlak na de aanslag op hem en deelden de beelden via Twitter en Whatsapp. Zij worden door het OM niet

alleen beschuldigd van het leveren van een wezenlijke bijdrage aan de moordaanslag op Peter R. de Vries door vooraf observaties uit te voeren, maar ook van het lid zijn van een criminele organisatie die het doel had geweldsmisdrijven te plegen, waaronder moord met een terroristisch oogmerk. ‘Door het maken en verspreiden via sociale media van filmbeelden van De Vries direct nadat hij was neergeschoten, rijst het vermoeden dat beoogd is om de bevolking of een deel van de bevolking ernstige vrees aan te jagen’, aldus het OM (de Waal, 2022). Deze manier van opereren is een wezenlijk kenmerk van terrorisme en een belangrijke reden waarom het OM voor het eerst verdachten uit de georganiseerde misdaad aanklaagt voor een terroristisch misdrijf. Ook de minister van Justitie en Veiligheid legde de link tussen georganiseerde misdaad en terrorisme en sprak onder meer in het kader van de moord op Peter R. de Vries van ‘terreur’. Het ministerie zelf gebruikte de term ‘narcoterrorisme’ in een bericht over de strijd van de maritieme sector tegen de georganiseerde misdaad (Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2023).

Gebruik van de term ‘narcoterrorisme’

De afgelopen jaren werd Nederland geconfronteerd met een toename van het gebruik van geweld en bedreigingen door de georganiseerde misdaad aan het adres van politici, journalisten en de rechterlijke macht. Tegen deze achtergrond worden steeds vaker woorden als ‘terreur’, ‘narcoterreur’ en ‘narcoterrorisme’ gebruikt. De (bedreigde) journalisten John van de Heuvel (Telegraaf) en Paul Vugts (het Parool) gebruiken in hun artikelen frequent de term ‘narcoterreur’. Ook politici hebben van deze en vergelijkbare woorden gebruikgemaakt. De Nederlandse minister van Justitie en Veiligheid, Dilan Yeşilgöz-Zegerius, sprak van “pure terreur” in relatie tot de moorden die zijn gepleegd rond het strafproces ‘Marengo’ (Bartels & Van den Heuvel, 2022).

De term ‘narcoterrorisme’ heeft zijn oorsprong in Latijns-Amerika. De situaties in bijvoorbeeld Mexico en Colombia zijn niet vergelijkbaar met die in Nederland. Vanuit wetenschappelijk perspectief lijkt de term narcoterrorisme voor Nederland niet echt op zijn plaats. Er is wel sprake van terroristische

acties en tactieken door de georganiseerde misdaad en in een beperkt aantal gevallen is sprake van het oogmerk om een breder publiek te intimideren en de democratische rechtsorde aan te tasten. Gelet op de bron van het geweld kan men in die gevallen wel spreken van 'narcoterroristische acties' (Van 't Land & Bakker, 2023).

• Verhoogde dreiging

Het verhoogde dreigingsniveau betekent voor het stelsel dat nadrukkelijk nog steeds rekening gehouden moet worden met jihadistische aanslagen en de daarbij behorende doelwitten en modus operandi van door Islamitische Staat en andere organisaties geïnspireerde of aangestuurde netwerken. De inschatting van de dreiging uit deze hoek wordt deels gevoed door concrete voorbeelden van door politie en inlichtingen- en veiligheidsdiensten verstoorde aanslagen in Nederland en Europa. Volgens de NCTV duidt het toegenomen aantal verstoringen van aanslagplots sinds eind 2022 aan de ene kant op een hogere aanslagdreiging vanuit jihadistische hoek richting Europa. Aan de andere kant laat het ook de effectiviteit van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in binnen- en buitenland zien (NCTV, z.d.-a). De weerbaarheid tegen deze dreiging is kennelijk hoog. Maar dat maakt het inschatten van de dreiging uit terroristische hoek niet minder eenvoudig. Het enige wat met zekerheid geconcludeerd kan worden is dat de voorstelbaarheid van een terroristische aanslag in ieder geval sterker is toegenomen dan het aantal concrete gevallen van aanslagen en vrijdelde plannen voor aanslagen.

3.3 Conclusie en vooruitblik

De in diverse overheidsrapporten beschreven trends en ontwikkelingen op het gebied van terrorisme, zoals het TE-SAT rapport van Europol en het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 59, laten zien dat het dreigingsbeeld veelzijdiger en diffuser is geworden. Er is weinig aanleiding te veronderstellen dat deze ontwikkeling in de komende jaren tot stilstand zal komen. Dit vraagt van het stelsel meer inzicht in de modus operandi van sterk uiteenlopende organisaties en groeperingen met een terroristisch oogmerk of die terroristische tactieken inzetten. De in de *Global Terrorism Index 2022* en elders genoemde technologische ontwikkelingen vragen ook om bijzondere aandacht. Ook in dit geval is de toename van de voorstelbaarheid een stuk groter dan de toename van het aantal concrete gevallen van de inzet van nieuwe technologieën door terroristen. Voor de partners in het stelsel bewaken en beveiligen betekent dit desondanks een extra opgave bij hun taak om aanslagen op personen, objecten en diensten en ernstige schending van de fysieke integriteit te voorkomen.

4. DREIGINGSONTWIKKELING ANTI-INSTITUTIONEEL EXTREMISME

Bedreigingen tegen politici, journalisten en wetenschappers kwamen de afgelopen jaren volop in het nieuws. Hoewel lang niet altijd duidelijk is wat de achtergrond of motivatie is van bedreigingen, leek het coronabeleid van de Nederlandse regering debet te zijn aan de toename van de bedreigingen. In het rapport 'Dreigingsontwikkelingen relevant voor het stelsel bewaken en beveiligen' uit 2021 werd al gewezen op een snel manifest wordend maatschappelijk wantrouwen, aangezwengeld door de coronacrisis (Schuurman et al., 2021). Dit wantrouwen uitte zich soms dreigend. Zo werden virologen, politici en ambtenaren die zich met de bestrijding van het virus bezighielden doelwit van (doods)bedreigingen. Het eclectische karakter van de protesten tegen het coronabeleid maakte de duiding ervan in termen van ideologische of politieke afbakening ingewikkeld (Frens, Van Buuren, & Bakker, 2023; Van Buuren, 2023).

Het merendeel van de protesten bleef binnen de democratische en wettelijke grenzen, ook al liepen demonstraties incidenteel uit op ongeregelde heden.³ Sinds maart 2020 nam het Openbaar Ministerie 1.009 corona gerelateerde misdrijfzaken in behandeling. Zaken varieerden van mensen die richting agenten spuwden en zeiden corona te hebben, tot het niet opvolgen van een bevel, bedreiging en (openlijke) geweldpleging. Daarvan werden 330 politieagenten slachtoffer. In 161 gevallen ging het om andere personen met een publieke taak, zoals bijvoorbeeld BOA's, medewerkers van een ziekenhuis of openbaar vervoerpersoneel. In 20 procent van de 499 genoemde misdrijfzaken tegen personen met een publieke taak ging het om (openlijk) geweld en mishandeling. Daarnaast ging het om bedreiging met geweld (44 procent), belediging (21 procent) of het niet opvolgen van een bevel van de politie (14 procent).

Specifiek in verband met de avondklokrellen werden nog 404 andere misdrijfzaken in behandeling genomen, met in totaal 551 strafbare feiten. Het ging daarbij in 27 procent van de feiten om het plegen van openlijk geweld, in 21 procent om opruiing (al dan niet via social media), in 13 procent om het niet

opvolgen van een bevel van de politie en in 10% om diefstal of diefstal in vereniging. In 4 procent van de feiten ging het om vernieling. Van 404 verdachten waren er 91 minderjarig (jonger dan 18) (Openbaar Ministerie, 2022b).

4.1 Radicalisering anti-overheidsprotest

In de risicoanalyses die de AIVD in 2020 maakte voor het stelsel bewaken en beveiligen werden 'anti-overheidsactivisten' ingeschat als een potentiële dreiging voor politici, Prinsjesdag en in mindere mate voor diplomatieke objecten in Nederland (AIVD, 2021).⁴ Een radicale onderstroom van kleine groepjes en eenlingen intimideerden agenten, politici, journalisten en wetenschappers, onder andere door *doxxing* (het openbaar maken van iemands persoonlijke gegevens) en thuisbezoeken. Daadwerkelijk geweld kwam ook voor, zoals het vernielen van coronateststraten. Vooral in het digitale domein vonden oproepen plaats tot meer extreme acties, maar de AIVD achtte het in 2020 niet 'waarschijnlijk' dat de dreigementen ook zouden worden uitgevoerd (AIVD, 2021).

In het jaarverslag over 2021 toonde de AIVD zich bezorgd. Een deel van het anti-overheidsprotest was geradicaliseerd tot gewelddadig extremisme. De toename van het aantal (doods)bedreigingen werd 'onrustbarend genoemd'. Volgens de dienst was een terroristische aanslag 'inmiddels voorspelbaar', omdat bij sommige dreigingen een daadwerkelijk voornemen was om het uit te voeren en voorbereidingshandelingen te treffen. Zo werd in 2021 een anti-overheidsextremist gearresteerd op verdenking van het voorbereiden van een moordaanslag op (onder meer) premier Rutte (Algemeen Dagblad, 2021; AT5, 2022). Een andere anti-overheidsextremist werd veroordeeld voor het dreigen met terroristisch geweld. Hij had een vuurwapen bij zich toen hij werd aangehouden. Ook wijst de AIVD erop dat in 2021 tussen de vijf en tien anti-overheidsextremisten in detentie zaten, waarvan één op de terroristenafdeling. Zij waren allen veroordeeld voor (ernstige) bedreiging of opruiing. 'Voorgaande jaren kwam dit niet of nauwelijks voor,' aldus de AIVD (AIVD, 2022).

³ Onderzoek wijst uit dat onvrede en frustratie over de overheid een rol speelde bij de zogenaamde avondklokrellen, in combinatie met sensatiezucht, verveling en het bewust opzoeken van een rel. Zie: Moors et al. (2022).

⁴ De AIVD maakt risicoanalyses voor het centrale domein van het stelsel Bewaken en Beveiligen. Naast dreiging tegen personen wordt gekeken naar gerelateerde objecten, zoals diplomatieke objecten en nationale evenementen die bezocht wordt door personen die vermeld staan op de zogenaamde limitatieve lijst én waarbij het nationaal belang centraal staat én het karakter van het evenement een specifieke of verhoogde druk op de bewaking en beveiliging geeft (NCTV, 2023a).

In april 2021 publiceerde de NCTV een analyse van de coronaprotesten (NCTV, 2021). In honderden onlinekanalen manifesteerde zich volgens de NCTV een radicale onderstroom waarin opruiende en bedreigende taal floreerde. In het rapport werden tal van voorbeelden gegeven. Het varieerde van oproepen tot brandstichting bij GGD-teststraten of het daadwerkelijk laten afgaan van vuurwerkbommen, het aanleggen van ‘zwarte lijsten’ voor fotografen en journalisten, het oproepen tot burgerarresten, doodsb bedreigingen en dreigen met een terroristisch misdrijf, tot aan intimiderende huisbezoeken en het voorbereiden van een aanslag bij een corona vaccinatielocatie met een bom.

De radicale onderstroom kon volgens de NCTV in drie subgroepen worden onderverdeeld: een kleine twintig (online) agitators, tien- tot vijftigduizend mensen die hen als aanhangers (online) volgden en hun geradicaliseerde content actief verspreiden, en een derde subgroep van tienduizenden mensen die berichten uit de radicale onderstroom louter consumeerden. Het aantal mensen dat de laatste twee jaar vanuit de radicale onderstroom daadwerkelijk was overgegaan tot fysieke intimiderende acties, omvatte ongeveer 100 mensen, die betrokken waren bij het merendeel van de acties (NCTV, 2022a). Als voorbeeld werd verwezen naar de 29-jarige man die op 5 januari 2022 met een brandende fakkel werd aangehouden bij de woning van D66-leider Kaag. Half december was hij ook al aangehouden toen hij minister De Jonge thuis opzocht. Deze man werd veroordeeld tot zes maanden celstraf.

De radicale onderstroom werd en wordt gevoed door complottheorieën waarin vooraanstaande personen, bewindvoerders en uitvoerders van het beleid worden ontmenselijkt omdat zij worden beschreven als ‘reptielen’, ‘bloed drinkende pedofielen’, ‘vijanden van de vrijheid’ en ‘verdedigers van de dictatuur’. Het lijkt erop, stelde de NCTV, dat de onderstroom zich in een wereld leek te wanen waarin de burger in een permanente staat van oorlog verkeert met de overheid. Personen die deel uitmaken van de elite moeten worden gearresteerd, berecht in tribunaal en volgens sommigen ter dood worden gebracht.

4.2 Anti-institutioneel extremisme

Vanaf 2022 hanteerden de NCTV en AIVD de term ‘anti-institutioneel extremisme’ voor het hierboven beschreven fenomeen. In een uitgebreide, openbare inlichtingenanalyse stelde de AIVD dat de kern van het anti-institutionele gedachtegoed de overtuiging is dat er in Nederland een ‘kwaadaardige elite’ aan de macht is die de bevolking zou willen onderdrukken, tot slaaf maken en deels vermoorden. Complottheorieën spelen een belangrijke rol in dit ‘kwaadwillende elite narratief’ (AIVD, 2023a). Meer dan honderdduizend mensen zouden volgens de AIVD min of meer in het kwaadwillende elite narratief geloven. Op de langere termijn vormt dit een ‘ernstige bedreiging’ voor de democratische rechtsorde, aldus de AIVD. Het narratief is open en wendbaar en nieuwe grieven kunnen er eenvoudig ingepast worden. De dreiging uitte zich tot op heden vooral op niet-gewelddadige wijze. De zorg is echter dat op de langere termijn de democratische rechtsorde ondermijnd kan worden door de voortdurende delegitimering van de instituties die plaatsvindt.

Omdat anti-institutionele ‘aanjagers’ het narratief blijven verbinden aan nieuwe en belangrijke maatschappelijke thema’s, verwachtte de AIVD dat de dreiging ervan op de lange termijn zal blijven en misschien zelfs verder zal groeien (AIVD, 2023a). Daarnaast neemt het vertrouwen in de overheid af door ontevredenheid over beleid. Ontwikkelingen zoals de toeslagenaffaire, de afhandeling van aardbevingsschade in Groningen, het woningtekort en de opvang en integratie van asielzoekers kunnen de voedingsbodem voor anti-institutionele sentimenten en het kwaadaardige-elite-narratief vergroten (AIVD, 2023a).

De AIVD constateerde dat aanjagers van het narratief tot nu toe niet expliciet aanzetten tot gewelddadig, extremistisch handelen. Het aantal gewelddadige uitwassen is beperkt. Wel was er soms in het woordgebruik ‘bewuste ambiguïteit’ die de deur openliet voor gewelddadig handelen. Maar de AIVD achtte het ‘twijfelachtig’ dat het narratief door veel aanhangers aangegrepen zal worden om geweld te legitimeren (AIVD, 2023a). Dat maakt de dreiging

tegen personen of objecten echter niet geheel afwezig. Omdat het narratief bestaat uit het frame dat er een vijand is waarmee men in staat van ‘oorlog’ verkeert, kunnen individuele aanhangers hierin een legitimatie zien van geweld tegen vertegenwoordigers van de instituties.

4.3 Soevereine burgerbeweging

Een subnarratief binnen het anti-institutionele milieu is het soevereine denken. Sommige activisten uit het anti-institutionele milieu keren zich af van de samenleving, verklaren zich ‘soverein’ en pogen alternatieve instituties op te bouwen in een parallelle samenleving (NCTV, 2023b). Het soevereinmilieu is niet nieuw (Van Buuren, 2016). Wel is de omvang toegenomen. Schattingen geven aan dat het om enkele duizenden mensen gaat. Binnen het soevereinmilieu bestaan verschillende standpunten en ideologische achtergronden (Van Buuren, 2023). Een gezamenlijke noemer is echter het idee dat de Nederlandse democratische rechtsorde niet-legitiem is en dat wet- en regelgeving daarom genegeerd kan worden. Personen met soevereine denkbeelden sturen quasi-juridische documenten naar de autoriteiten om een ‘machtiging tot bestuur’ in te trekken of zich anderszins onafhankelijk van de Nederlandse staat te verklaren. Zo werd in juli 2022 door een soevereinorganisatie het ‘Soverein grondgebied van Nederland van wij de levende vrouwen en mannen’ uitgeroepen en werden demonstratief de banden met de Staat der Nederlanden noemt doorsneden.

Soms is de taal militant, zoals in de ‘Resolutie van het Soevereine Nederlandse Volk’: ‘Wij kennen onze door God en de natuur aan de mens gegeven rechten (...) om zich te verdedigen, te bewapenen en zijn wapens binnen het grondgebied van Nederland tegen iedere vijand van het vrije Nederlandse volk te gebruiken (...) Het is onze plicht om van onze rechten gebruik te maken en de plegers van de misdrijven tegen de

menselijkheid te arresteren, te doen berechten en hen daarbij indien nodig te doden’ (Vrije Nederlandse Volk, 2022, p. 3).

De gewelds dreiging vanuit het soevereine milieu is tot op heden laag. Wel kunnen conflicten ontstaan met autoriteiten als belastingen, huur of zorgverzekeringen niet worden betaald. Volgens de NCTV is het bij dit soort conflicten ‘voorstelbaar dat een enkeling wel naar geweld grijpt’ (NCTV, 2023b, p. 44). Daarnaast is er een kleine groep mensen met soevereine denkbeelden die zich actief voorbereiden op een door hen verwachte confrontatie met de overheid, of zelf de confrontatie willen opzoeken. Het volk heeft in hun ogen het recht om zich te bewapenen en te verdedigen. Zij roepen op tot het arresteren van ‘vijanden van het vrije Nederlandse volk’ en bepleiten hun berechting voor tribunaal. Maar aan oproepen tot zulke offensieve acties werd tot dusver weinig gehoor gegeven.⁵

Incidenten zijn er wel. Zo probeerde een 48-jarige man uit Rotterdam via het *dark web* wapens te kopen. De man was aanhanger van het soevereine gedachtegoed. Tegen de zogenaamde wapenhandelaar – in werkelijkheid een undercover medewerker van de politie – zei de man dat hij zich wilde bewapenen ter verdediging tegen een ‘tirannieke overheid’. Ook zei hij dat hij lid was van een gemeenschap van ex-militairen die hetzelfde gedachtegoed aanhingen. Hij wilde de wapens binnen die groep verspreiden. De oud-militair had trauma’s opgelopen tijdens de greep geraakt van complottheorieën en volgens de reclasering makkelijk beïnvloedbaar. Hij werd in september 2023 veroordeeld tot 18 maanden.⁶ Eind november 2023 deed burgemeester Reinie Melissant van de gemeente Gorinchem aangifte tegen een ‘autonoom’ die haar met de dood zou hebben bedreigd. De man had haar al eerder bedreigd. Toentertijd zei hij tegen de burgemeester: ‘De tijd is gekomen.

⁵ In het buitenland zijn meer voorbeelden van geweld uit soevereine kring. Zo zijn in april 2022 in Duitsland vijf personen aangehouden voor het beramen van een plan om een minister te ontvoeren en het stroomnet uit te schakelen door middel van een aanslag. In december 2022 werden 25 *Reichsbürger* aangehouden voor het voorbereiden van een staatsgreep. Soms zijn soevereinen ook betrokken bij daadwerkelijk geweld. Zo werd in België afgelopen najaar een 36-jarige man doodgeschoten toen hij zich met geweld verzette tijdens een huiszoeking. In de VS zijn tijdens verschillende verkeerscontroles politieagenten doodgeschoten. Dergelijke incidenten onderschrijven dat het gedachtegoed kan dienen als inspiratie voor zowel offensief als (gepercipieerd) defensief geweld. In Nederland hebben zich tot dusver geen gewelddadige incidenten voorgedaan (NCTV, 2023b). Onderzoek uit Canada laat zien dat het confrontatiepotentieel groot is, maar zich tot 2018 nauwelijks had vertaald in daadwerkelijk geweld (Perry, Hofmann, & Scrivens, 2020).

⁶ De rechtbank oordeelde overigens dat het aanhangen van het soevereine gedachtegoed niet straf verhogend is. ‘Dit is niet verboden en hieruit vloeit op zichzelf ook geen gevaarstelling voort’ (Rechtbank Den Haag, 2023).

Ik ga je vermoorden.’ Deze keer kreeg ze te horen: ‘de kogels komen’ (Binnenlands Bestuur, 2023; RTV Papendrecht, 2023).

In het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland van eind 2023 constateerde de NCTV dat het aantal personen dat overging tot fysieke intimiderende acties beperkt was gebleven tot rond de honderd, maar dat deze groep wel veelvuldig de fout inging. Eind 2022 en begin 2023 werden nog enkele personen veroordeeld voor misdrijven die te relateren zijn aan anti-institutioneel extremisme, onder meer voor bedreiging en opruiing tot een terroristisch misdrijf. Sindsdien hebben zich geen geweldsincidenten meer voorgedaan. Toch blijven volgens de NCTV extremistische- en zelfs terroristische handelingen door geradicaliseerde eenlingen of beperkte samenwerkingsverbanden van enkele individuen wel voorstelbaar (NCTV, 2023c).

4.4 Bedreigingen tegen landelijke politici

Bij het Team Bedreigde Politici kwam in 2022 een recordaantal aangiften van bedreiging binnen. Het Team Bedreigde Politici (TBP) binnen de politie-eenheid Den Haag richt zich op strafbare bedreigingen tegen individuen in het zogenaamde Rijksdomein van het stelsel bewaken en beveiligen. Dit zijn de leden van de Eerste en Tweede Kamer, ministers, staatssecretarissen, het Koninklijk Huis, ambassadeurs, maar ook de voorzitter van de Raad van State en de Nationale Ombudsman. Het team valt formeel buiten de reikwijdte van het stelsel bewaken en beveiligen. Wel kan een aangifte bij het TBP leiden tot het opnemen van individuen binnen het stelsel.

Tabel 2: Meldingen bedreigingen tegen politici

jaar	Aantal meldingen	Aantal meldingen die beoordeeld zijn als een strafbaar feit
2015	200	92
2016	239	65
2017	331	90
2018	620	362
2019	393	206
2020	600	274
2021	588	373
2022	1.125	889

Het aantal meldingen bij het TBP is de afgelopen jaren gestaag toegenomen. Ook het aantal meldingen dat het OM beoordeelt als strafbaar is toegenomen (zie onderstaande tabel).

Volgens de minister van Justitie en Veiligheid is de ernst van de bedreigingen toegenomen, waarbij ook het aantal fysieke bedreigingen toenam (Directoraat-Generaal Politie en Veiligheidsregio’s, 2022). De stijging van het aantal meldingen werd onder meer veroorzaakt door maatschappelijke onrust rond dossiers als corona en stikstof. Daarnaast is er een verhoging van de meldings- of aangiftebereidheid. Politici zijn zich meer bewust van de ernst van een aantal dreigingen, onder meer door een bewustwordingscampagne in de Tweede Kamer (Directoraat-Generaal Politie en Veiligheidsregio’s, 2022; Politie, 2022).

Benadrukt moet worden dat niet alle bedreigingen uit anti-institutionele motieven voortkomen. De toename van het aantal meldingen hing vooral samen met aangiften van bedreiging uit Jihadistische kringen door één Tweede Kamerlid. Het totale aantal politici dat bedreigd wordt, is vergelijkbaar met voorgaande jaren (ANP & Lucas, 2023). Maar volgens de NCTV is de stijging deels het gevolg van anti-institutioneel extremisme (NCTV, 2023b). Tijdens een themazitting van de Haagse rechtbank tegen bedreigers van politici verklaarden de meeste verdachten dat ze de dreigingen in een dronken bui hadden gedaan, gefrustreerd waren, net hun baan hadden verloren door corona, in een sociaal isolement waren terechtgekomen en vaak ook andere persoonlijke en sociale problemen hadden.

Ze grossierden in uitspraken als ‘Jij binnenkort voor een tribunaal en daarna gelijk vuurpeloton of aan je nek ophangen, landverrader, zielloze lafbek!’ Geen van de verdachten had de dreiging serieus bedoeld of een begin van uitvoering gemaakt (Davidse, 2023). Desondanks kunnen de bedreigingen wel degelijk het gedrag en de uitlatingen van politici beïnvloeden en daarmee de democratische rechtsorde aantasten. Het grote effect van bedreigingen op het welbevinden van individuen werd ook duidelijk uit een rapport van het Kenniscentrum Impact van Rampen en Crises ARQ (Van Hoof et al., 2020).

Van de 889 als strafbaar beoordeelde meldingen kregen overigens 600 geen opvolging. Deze digitale bedreigingen zijn afkomstig van landen waar Nederland geen goede rechtshulprelatie mee heeft, zoals Pakistan. Als zo’n land niet meewerkt, is het achterhalen van de identiteit van de dreigers vrijwel kansloos (Davidse, 2023). Een uitzondering vormt de zaak tegen de Pakistaanse cricketer Khalid Latif. Omdat Latif op sociale media onder eigen naam een beloning van ruim 20 duizend euro uitloofde voor degene die Wilders zou vermoorden, zette het Openbaar Ministerie de vervolging door. De cricketer werd bij verstek veroordeeld tot 12 jaar gevangenisstraf (Bolle, 2023). Overigens vervolgt het TBP soms ook individuen die bedreigingen richten tegen ambassadepersoneel. Zo stonden in november 2023 twee mannen terecht die hadden gedreigd de Iraanse ambassade in ‘de fik te steken’ en ambassadepersoneel neer te schieten (Openbaar Ministerie, 2023a).

4.5 Bedreigingen en intimidatie Kamerleden

In 2022 heeft de NOS onderzoek gedaan naar bedreiging en intimidatie van Kamerleden. Van de 150 Kamerleden vulden 51 de vragenlijst in (Jonker & Van der Parre, 2022). Eénendertig kamerleden zeiden bedreigd, geïntimideerd of op andere manieren lastiggevallen te zijn vanwege het politieke werk of de politieke overtuigingen. Ook bij deze cijfers geldt dat niet gezegd is dat de bedreigingen exclusief uit het anti-institutionele milieu voortkomen. Twaalf kamerleden zeiden wel eens een standpunt voor zich te hebben gehouden vanwege mogelijke bedreigingen of intimidaties. Vrouwelijke politici krijgen op Twitter/X meer met agressie en haat te maken, zo bleek uit onderzoek van *De Groene Amsterdammer* samen met de *Utrecht Data School* (Saris & Van der Ven, 2021). De journalisten en wetenschappers onderzochten 339.932

tweets die tussen 1 oktober 2020 en 26 februari 2021 werden verstuurd naar alles vrouwen op Nederlandse kieslijsten. Tien procent van alle tweets gericht aan vrouwen op kieslijsten was haatdragend of zelfs bedreigend. De meeste van die verwensingen waren gerelateerd aan gender en daarmee seksistisch. Volksvertegenwoordigers die naast hun vrouw-zijn ook tot een minderheidsreligie behoorden of van kleur zijn, kregen extra haat over zich heen. Tweets werden als haatdragend aangemerkt als negatieve stereotypering werd bevestigd die betrekking hebben op de identiteit of de persoonlijke levenssfeer van de aangesproken politicus. Ook uitschelden zonder stereotypering viel hieronder. Als ‘agressief’ golden tweets met een directe bedreiging voor de politicus, haar gezin, haar privacy of privéleven (Veerbeek, 2021). Volgens de voor het artikel geïnterviewde vrouwen vertaalde de online agressie zich soms naar offline bedreigingen.

Onderzoek naar de lokale politiek liet een vergelijkbaar beeld zien. Van acht geïnterviewde vrouwen hadden zeven wel eens haatberichten ontvangen. Dit varieerde van af en toe een enkele opmerking tot honderden haatberichten op een post. De hoeveelheid haatberichten die iemand ontving leek samen te hangen met diens zichtbaarheid. De geïnterviewden die actief waren op sociale media en regelmatig mediaoptredens deden, ontvingen meer online misogynie in vergelijking met de geïnterviewden die weinig gebruik maakten van (sociale) media. Ook speelde etniciteit, religie, seksualiteit en leeftijd een rol in het karakter van de ontvangen haat. Vrouwelijke politici die tot een etnische minderheidsgroep behoorden en vrouwen die jonger zijn, werden vaker slachtoffer zijn van online misogynie (Wijnhoven & Steijaert, 2002).

4.6 Bedreigingen tegen lokale politieke ambtsdragers

Politieke ambtsdragers bij decentrale overheden kregen in 2022 in toenemende mate te maken met agressie of geweld, zo blijkt uit de ‘Monitor Integriteit en Veiligheid’ (Klein Kranenburg et al., 2022). Het percentage politieke ambtsdragers bij decentrale overheden dat vanuit hun functie te maken had met agressie of geweld, steeg van 23 procent in 2014 naar 49 procent in 2022. Ruim vier op de tien politieke ambtsdragers (45%) hadden te maken met verbale agressie, tegen 27 procent in 2016. Bijna een kwart werd in het afgelopen jaar geconfronteerd met een vorm van bedreiging of intimidatie, eveneens een

duidelijke toename ten opzichte van 2016. Drie procent van de politieke ambtsdragers had te maken met fysiek geweld. Dat is vergelijkbaar met de periode voor 2020.

Wel nam het aantal ernstige incidenten toe.⁷ In de periode 2018-2020 steeg vooral het aantal ‘minder ernstige’ incidenten, zoals ervaren door de betrokkenen zelf. Tussen 2020 en 2022 was ook een duidelijke stijging te zien van het aantal (zeer) ernstige voorvallen. De meeste bedreigingen en intimidatie werden online geuit (69%). Vrouwelijke politieke ambtsdragers (55%) hadden vaker te maken met agressie dan hun mannelijke collega’s (46%). Deze verschillen betroffen vooral verbale agressie en bedreiging en intimidatie. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen in de mate waarin ze geconfronteerd werden met fysieke agressie.

In ruim de helft van de gevallen was de agressie gericht op de politieke ambtsdrager als vertegenwoordiger van de overheidsorganisatie waarvan hij of zij onderdeel is. In 38 procent van de gevallen was de agressie gericht op de specifieke groep die de politieke ambtsdrager vertegenwoordigt, zoals geslacht, politieke gezindheid, migratieachtergrond of seksuele voorkeur. De data laten bovendien zien dat de meeste bedreigingen te categoriseren zijn als ‘expressieve bedreiging’. Uit de data kan niet opgemaakt worden vanuit welke politieke motivatie bedreigingen werden geuit. Het kan hier dus nadrukkelijk ook om andere motivaties gaan dan anti-institutionele sentimenten.

Bijna de helft (47%) van de politieke ambtsdragers die te maken hadden met agressie of geweld, ondervond

hiervan nadelige effecten. Het meest genoemde negatieve effect (28%) betreft een afname van het werkplezier. Daarnaast gaf 17 procent aan voorzichtiger te zijn geworden en anders om te gaan met burgers, of kreeg klachten op het gebied van geestelijke gezondheid (11%). Fysieke klachten en materiële effecten kwamen minder voor. In 2022 is de ambtsdragers voor het eerst gevraagd naar het effect van agressie en geweld op het eigen (sociale media) gedrag. Bijna een kwart (23%) zei dat agressie of geweld hierop van invloed was. Slechts 7 procent van de ambtsdragers zei dat geweld of agressie hun besluiten hadden beïnvloed. 9 procent had wel eens overwogen te stoppen als politieke ambtsdrager als gevolg van agressie en geweld.

4.7 Bedreigingen tegen journalisten

In hoofdstuk twee over de dreigingsontwikkeling van de georganiseerde ondermijnende criminaliteit werd al beschreven hoe journalisten bedreigd werden. Journalisten kunnen ook uit andere hoeken bedreigd worden en het is ook geen nieuw verschijnsel. Onderzoek uit 2017 liet bijvoorbeeld zien dat van de 638 journalisten die reageerden, 392 (61%) de afgelopen jaren in hun beroepsuitoefening weleens te maken hadden met bedreigingen. Bij 137 van hen (43%) kwamen de bedreigingen jaarlijks voor, bij 88 minder vaak (27%), bij 71 maandelijks (22%), bij 23 wekelijks (7%) en bij 2 dagelijks (1%). De bedreigingen werden ook regelmatig herhaaldelijk (gedurende een langere periode) en buiten werktijd geuit. Journalisten hadden ervaring met verschillende vormen van bedreiging: fysieke, via social media en juridische bedreigingen. Bij 259 van de respondenten (81%) kwamen fysieke bedreigingen het vaakst voor. Daarna volgden juridische bedreigingen, bij 138 van de journalisten (43%), gevolgd door dreigementen via social media (bij 75 journalisten, 23%). 52 journalisten (16%) antwoorden ook andere bedreigingen te hebben ervaren, zoals: ‘verbale agressie’, ‘intimidatie’, ‘laster’ en ‘reputatiebedreigingen (geen werk meer krijgen)’.

Vooral vrouwen en journalisten met een migratieachtergrond waren het doelwit van intimidatie en bedreiging (Bruijn & Bouwmeester, 2022). Een meerderheid van de vrouwelijke journalisten had wel eens te maken met een vorm van agressie, intimidatie en bedreiging. De helft gaf aan dat dit in de afgelopen vijf jaar (sterk) was toegenomen. Ook de aard van de

incidenten lijkt anders te zijn geworden: explicieter en bedreigender dan voorheen. De vorm waar vrouwelijke journalisten het meeste mee te maken kregen was kleineren. Meer dan acht op de tien (83%) vrouwelijke journalisten die te maken hadden met online agressie, intimidatie of bedreiging zei in de afgelopen 12 maanden te zijn gekleineerd. Zes op de tien vrouwelijke journalisten hadden te maken met het verspreiden van valse informatie over hen of hun werkplek (61%) en discriminerende opmerkingen (63%). Racistische haatzaaiende uitlatingen, chanteren en doxxing (het bekendmaken van persoonsgegevens) kwam bij ongeveer een op de acht journalisten voor. Bijna de helft (48%) van de vrouwelijke journalisten die in de afgelopen 12 maanden werd geconfronteerd met online agressie of bedreiging heeft te maken gehad met seksistische haatzaaiende uitlatingen. Omgerekend gaat dit om een kwart van alle vrouwelijke journalisten.

In de gesprekken noemden de journalisten, naast (gedetineerde) criminelen en motorbendes, de volgende daders: complotdenkers, bedrijven, PVV-aanhangers, Marokkaanse of Turkse jongeren, Erdogan-aanhangers, extreem-links, woordvoerders in dienst van de overheid en ook collega-journalisten. Journalisten zijn zich ervan bewust dat ze te maken kunnen krijgen met bedreigingen als ze (kritisch) schrijven over gevoelige onderwerpen, zoals moordzaken, oplichterspraktijken, complotdenkers, kindermisbruik, de Islam, Wilders, Erdogan, vluchtelingen en (liquidaties in) de onderwereld (Odekerken & Brenninkmeijer, 2017).

De afgelopen vier jaar was er sprake van een toename van bedreigingen (Van Hal & Klein Kranenburg, 2021). Waar in 2016 nog 39% stelde nooit met bedreigingen te maken hebben gehad, was dat in 2021 geslonken tot 18%. Verbale agressie kwam het meest voor (66%), fysieke agressie het minste (17%). 52% van de journalisten stelde dat het werk beïnvloed werd door het risico om met agressie en bedreiging in aanraking te komen; 13% had wel eens overwogen te stoppen met het werk. 93% van de journalisten zag de bedreigingen als een actueel en reëel gevaar voor de persvrijheid.

4.8 Wetenschappers

In november 2022 werd, in navolging van PersVeilig, het meldpunt WetenschapVeilig gelanceerd voor wetenschappers die geïntimideerd en bedreigd worden. Harde cijfers over het aantal bedreigde wetenschappers

en de ontwikkeling van de dreiging zijn er (nog) niet. Ook is lang niet altijd duidelijk uit welke hoek de bedreigingen komen en wat het motief is. Het is bepaald niet gezegd dat alle bedreigingen toe te schrijven zijn aan anti-institutioneel extremisme. Toch is het breed gedragen idee dat zeker sinds de coronapandemie, ook wetenschappers in toenemende mate bedreigd worden. Maar voor sommige wetenschappers, zoals Afshin Ellian, hoogleraar encyclopedie van het recht van de Universiteit Leiden, zijn de dreigingen bepaald niet nieuw. Zelf wordt hij sinds 2004 beveiligd. Hij stelde hoorcolleges te hebben gegeven ‘met zes gewapende beveiligers in de zaal’ (Van Loosbroek, 2022).

Uit een wereldwijd onderzoek van denktank *Economist Impact* bleek dat van de ondervraagde Nederlandse wetenschappers een derde (indirect) te maken had gehad met online beledigingen of intimidatie. Vooral geesteswetenschappers kregen het online te verduren. Bijna de helft van hen (veertien procentpunt meer dan het gemiddelde) had te maken met online beledigingen of intimidatie. De intimidatie van publiek betrokken wetenschappers spitste zich het vaakst toe op gender (28 procent) en politieke voorkeur (32 procent). Vooral vrouwen (85 procent van de gevallen) werden gediskwalificeerd op basis van gender. Daarnaast kregen vrouwen veel vaker (82 procent van de gevallen) te maken met diskwalificatie op basis van leeftijd.

Weekblad *KIJK* publiceerde begin 2024 een onderzoek. Eénendertig procent van de ondervraagde wetenschappers gaf aan in de afgelopen drie jaar minstens een keer te zijn bedreigd. Het ging daarbij vooral om online dreigementen. Als gevolg hiervan deed 47 procent van de bedreigde wetenschappers aan zelfcensuur. Dat deden ze bijvoorbeeld door te filteren welke resultaten ze wel of niet naar buiten brachten of door mediaoptredens te vermijden. In sommige gevallen kozen wetenschappers ervoor om bepaalde als controversieel bestempelde onderzoeksonderwerpen maar helemaal links te laten liggen (Onderwater, 2024). Uit ander onderzoek bleek dat de intimidatie in 39 procent van de gevallen uit de eigen onderzoeksgemeenschap kwam (ScienceGuide, 2022).

Vooral wetenschappers die zich bezighouden met maatschappelijk gevoelige thema’s, zoals de Islam, migratie, radicalisme, populisme en covid, leken doelwit te worden. Ook *Diversity Officers* kregen te maken met xenofobie, homofobie, validisme

⁷ Het is niet duidelijk wat wordt verstaan onder ‘ernstig’ of ‘zeer ernstig’.

en bedreigingen. De intimidatie en bedreigingen varieerden van georganiseerde trollenlegers die haatberichten sturen, scheldpartijen op Twitter, anonieme dreigtelefoontjes, en hackpogingen op accounts. Persoonlijke gegevens en woonadressen werden soms op sociale media gedeeld. Sommige wetenschappers werden voor de rechter gedaagd (ScienceGuide, 2021). Een aantal wetenschappers werd geruime tijd permanent beveiligd, zoals Jaap van Dissel, de toenmalige voorzitter van het Outbreak Management Team (OMT) en hoogleraar virologie Marion Koopmans (Veldhuis, 2021).

4.9 Conclusie en vooruitblik

In de periode 2022-2023 zien we een vergelijkbaar dreigingsfenomeen als eerder geconstateerd in de studie naar de dreigingsontwikkeling uit 2021: een amorf, eclectisch ongenoegen – omgedoopt tot ‘anti-institutioneel extremisme’ – dat zich verhardt maar waarvan de dreigingsinschatting ambigue is. Op de korte termijn is er een relatief klein risico op geweld tegen personen of objecten, op de langere termijn kan het risico echter groter worden. Tegelijkertijd is de constatering dat de niet-gewelddadige ondermijning van de democratische rechtsorde op termijn wellicht de grootste dreiging is die van anti-institutioneel extremisme (en andere dreigingsfenomenen) kan uitgaan: de voortdurende delegitimering van de instituties van de democratische rechtsorde.

In deze ambiguïteit komt een dilemma voor het stelsel bewaken en beveiligen naar voren. Niet-gewelddadige ondermijning raakt strikt genomen niet direct aan het stelsel. Niet-gewelddadige ondermijning uit zich namelijk niet in handelingen of activiteiten waartegen bewaking of beveiliging in de zin van het stelsel noodzakelijk kan zijn. Tegelijkertijd kan een voortdurende en verdergaande delegitimering en ondermijning van de instituties van de democratische rechtsstaat begrepen worden als wat Martha Crenshaw de ‘precondities’ van politiek geweld heeft genoemd: structurele condities die op zichzelf niet direct tot politiek geweld leiden, maar wel als ‘gunstige voorwaarden’ voor het ontstaan van geweld kunnen worden begrepen (Crenshaw, 1981).

Daarnaast kunnen de niet-gewelddadige manifestaties, zoals intimidatie, opruiing of dreigende berichten

op mediaplatforms, opgevat worden als eerste indicatoren van een verhoogd risico op geweld. Dit vraagt om permanente monitoring en analyse van de ontwikkeling van dreigingsfenomenen, ook als er nog geen duidelijke aanwijzingen zijn voor voorbereidings- of uitvoeringshandelingen. Hiervoor is echter wel verdere conceptualisering en operationalisering nodig van ‘anti-institutioneel extremisme’, om beter onderbouwd te kunnen analyseren welke mechanismen en indicatoren inzicht kunnen geven in de ontwikkeling van de ‘precondities’ van (politiek) geweld, zonder te vervallen in simplistische causale of deterministische redeneringen. Het verbinden van de ‘voorstelbaarheid’ en de ‘voorspelbaarheid’ van dreiging behoeft nog het nodige denkwerk.

Hierbij speelt wel een rechtstatelijk en ethisch dilemma. Als we de boerenprotesten tegen het stikstofbeleid als voorbeeld nemen, is de terechte constatering dat het protest zich niet tegen de democratische rechtsorde als systeem richt, maar tegen specifiek beleid. Daarmee is er dus geen sprake van democratische ondermijning of een antidemocratisch doel. Wel kan een kleine minderheid antidemocratische middelen inzetten, die uiteindelijk ook een bedreiging tegen gezagsdragers kunnen vormen. Daarnaast kan binnen de boerenprotesten een kleine tendens ontstaan die wel als anti-institutioneel extremisme valt te duiden: daar waar anti-institutionele extremisten zich aansluiten bij de protesten en zich samen met een kleine kern van radicale boeren tegen de instituties richten. In de literatuur over protestbewegingen wordt dit samensmelten van voorheen gescheiden protestmilieus ‘brokerage’ en ‘spillover’ genoemd (Meyer & Whittier, 1994; Zhou & Yang, 2021).

Om de anti-institutionele tendensen en ontwikkelingen te kunnen signaleren en analyseren is het onvermijdelijk om naar de bredere protestbeweging te kijken; tegelijkertijd kan dit onterecht een gemeenschap in kwaad daglicht zetten en criminaliseren of delegitimeren. Het is het voortdurende risico van een pars pro toto-redenering: een deel wordt aangezien voor het geheel en een heel scala van negatieve karaktertrekken, mechanismen en gewelddaden wordt aan een groep of een fenomeen toegedicht, om de handelingen van enkelingen te verklaren of ervoor te waarschuwen (Van Buuren, 2022).

Een centraal digitaal brandpunt van het verzet tegen de coronamaatregelen werd gevormd door het *Red Pill Journal* en de daaraan verwante Telegramkanalen *De Bataafse Republiek*, de *Bataafse Gebedsgroep* en *Bataafs Nieuws*. Op deze media werd de theorie verkondigd dat politici, ambtenaren, journalisten en wetenschappers op grote schaal kinderen misbruiken en vermoorden. De duizenden toehoorders werden opgeroepen dit onrecht te bestrijden, waarbij religieuze narratieven werden gehanteerd – het goddelijke en het duivelse’ (Van Veldhuizen & Van ’t Woudt, 2021). Op deze media werden talloze bedreigingen geuit tegen onder meer RIVM-topman Jaap van Dissel en de burgemeester van Bodegraven. De drie mannen achter de mediakanalen werden in 2021 door de politie gearresteerd en uiteindelijk door de rechter veroordeeld (Heck, 2021). Uit onderzoek van onder meer *Nieuwsuur* bleek dat een aantal personen die actief deze platforms volgde, betrokken was bij doodsb bedreigingen tegen premier Rutte, minister De Jonge en

Jaap van Dissel, opruiing, laster en smaad en het gooien van molotovcocktails tegen het huis van een journalist in Groningen. Ook de anti-overheidsextremist die gearresteerd werd op verdenking van het voorbereiden van een moordaanslag op (onder meer) premier Rutte bleek frequent volger van het *Red Pill Journal* (NOS, 2022). De Telegramkanalen *Bataafse Republiek* en *Bataafs Nieuws* werden in 2012 in opdracht van het Openbaar Ministerie gesloten. De kanalen hadden op het moment van afsluiten meer dan 13.000 leden en waren groeiende (Van Leeuwen, 2021). De gemeente Bodegraven vroeg en kreeg in een kort geding tegen de drie mannen achter het *Red Pill Journal* een verbod op het verspreiden van verhalen over het bestaan van een satanisch-pedofiel netwerk in Bodegraven (Rechtbank Den Haag, 2021).

Dit voorbeeld laat zien hoe de acties van eenling niet in een isolement plaatsvinden, maar geïnspireerd en aangejaagd door een breder anti-institutioneel milieu. Het laat ook de cocktail

5. DREIGINGSONTWIKKELING EENLINGEN

De dreiging die van eenlingen uitgaat dient in relatie te worden gezien met de andere dreigingsfenomenen uit deze monitor. Eenlingen kunnen immers door verschillende ideologische en religieuze ideeën gevoed worden. In de analyses van de AIVD en de NCTV wordt jaar op jaar gewaarschuwd voor de acties van eenlingen die zich laten voeden door Jihadistische, rechts-extremistische of anti-institutionele milieus. Zo stelde de AIVD dat sinds 2018 vrijwel alle jihadistische aanslagen in Europa gepleegd zijn door alleen handelende daders (AIVD, 2023b). De NCTV verwees in december 2023 naar aanslagen en arrestaties in Frankrijk, Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk ter illustratie van de risico's die uitgaan van geradicaliseerde personen, die worden geïnspireerd door actuele gebeurtenissen en terroristische organisaties (NCTV, 2023c).

De dreiging die van eenlingen uitgaat is ook in Nederland voelbaar. Zo werd bijvoorbeeld in december 2022 een 20-jarige Syriër aangehouden. Zijn aanhouding volgde na een ambtsbericht van de AIVD. De man wordt verdacht van het voorbereiden van een terroristisch misdrijf (AIVD, 2023b). In 2023 werden ook individuen uit het rechts-extremistische (online)milieu aangehouden, op verdenking van een terroristisch misdrijf, het dreigen met een aanslag, rekrutering, haatzaaien, discriminatie en groepsbelediging. In september 2023 is een zelfverklaard soevereine ex-militair veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf, omdat hij geprobeerd heeft vuurwapens en munitie te kopen. Er was echter niet gebleken dat hij concrete plannen had met de wapens (NCTV, 2023c). De diversiteit in ideologische achtergronden die uit deze gebeurtenissen naar voren komt berust niet op toeval. Zo blijkt ook uit breder wetenschappelijk onderzoek dat eenlingen niet slechts binnen één bepaalde extremistische stroming voorkomen, al hangen de meesten wel een jihadistisch of rechts-extremistisch gedachtegoed aan (Gill, Horgan, & Deckert, 2014).

Het is dan ook niet mogelijk om kwantitatief inzicht te geven in de daden van eenlingen, gesorteerd naar soort dreiging. Het overzicht van strafbare bedreigingen tegen landelijke politici dat het Team Bedreigde Politici bijhoudt (zie tabel 2), laat bijvoorbeeld niet zien welke ideologische of religieuze motivatie achter de bedreiging zit. Hetzelfde geldt voor bedreigingen tegen lokale bestuurders of journalisten.

Wat we in deze paragraaf buiten beschouwing laten is dreiging en geweld afkomstig uit de (georganiseerde) criminaliteit. Op de eerste plaats omdat er doorgaans geen sprake is van een ideologisch, maar een financieel motief. Incidenteel gaan ook dit type aanslagplegers alleen op pad, maar meestal zijn er meerdere personen direct bij betrokken, en nog belangrijker: het geweld vindt in opdracht en aansturing plaats van organisaties of netwerken. Dat deze daders lang niet altijd weten in wiens opdracht ze werken of wat de motivatie voor de aanslag is, doet daar niets aan af.

5.1 Complexe zaken

De duiding van eenlingen is ingewikkeld. Ten eerste is de term zelf discutabel. Het suggereert al snel dat een eenling volstrekt geïsoleerd opereert en geheel losstaat van bredere extremistische groeperingen of bewegingen. Onderzoek laat echter zien dat veel eenlingen in het verleden onderdeel waren van een extremistisch milieu of anderszins contacten onderhielden met politieke of religieuze activisten (Gill et al., 2014). Daarnaast putten eenlingen wel degelijk uit de bredere bewegingen waartoe ze zich aangetrokken voelen voor de legitimering van geweld en praktische hulp bij de voorbereiding van aanslagen, zoals in de vorm van handleidingen voor het vervaardigen van explosieven. Deze link met een breder extremistisch milieu laat zich ook optekenen in de oproepen van organisaties zoals al-Qaida en ISIS aan hun aanhangers om als eenling tot geweld over te gaan (Schuurman et al., 2019). Deels was dit om tactische redenen: relatief eenvoudige aanslagen, bijvoorbeeld met messen of bestelwagens, uitgevoerd door eenlingen, zouden een grotere kans van slagen hebben. Maar ook meer hybride vormen van 'single-actor terrorism' behoorden tot de strategie van deze groepen. De aanslagplegers staan weliswaar los van de netwerken, maar profiteren van begeleiding, instructies en logistieke ondersteuning. 'Notwithstanding appearances, individual attackers are rarely alone', concludeerde de onderzoeker (Ellis, 2016, p. 41).

Het leidde bij andere onderzoekers tot de oproep om het concept van de 'lone wolf' drastisch te herzien of misschien zelfs helemaal niet meer te gebruiken (Gable & Jackson, 2011). Niet alleen blijken de meeste eenlingen sociale en politiek relaties te hebben met bredere netwerken, er zijn ook voorbeelden bekend van 'eenlingen' die anderen probeerden te rekruteren om een cel te vormen en pas zelfstandig toesloegen

toen dit niet bleek te lukken. 'Again, loneliness should be seen as an outcome of changing relational configurations during a lone actor's radicalization, rather than as an inherent quality of these individuals' (Schuurman et al., 2019, p. 773).

De complexiteit wordt ook bepaald door de vermenging met psychosociale of psychopathologische problematiek die bij veel – maar niet alle – eenlingen te zien is. In de literatuur is inmiddels onderkend dat terrorisme niet óf uit politieke of persoonlijke grieven óf uit psychopathologie hoeft voor te komen. Het kan heel goed samengaan (Corner & Gill, 2015). Daarnaast is soms de geweldsfantasie leidend, waar vervolgens een ideologie bij wordt gevonden in het grote aanbod dat online te vinden is. Deze tendens is zichtbaar in het rechts-extremistische milieu (AIVD, 2023b; NCTV, 2023b). De geweldsfantasieën kunnen ook verknoopt raken met een fascinatie voor massamoordenaars, *school shootings*, satanisme, executies, verminkingen en seksueel geweld. Daarbij is het de vraag of nog gesproken kan worden van radicalisering in klassieke zin of extremistische of terroristische motivaties (NCTV, 2023b). Toch is hier ook voorzichtigheid op zijn plaats. Eenlingen worden weliswaar vaker gekenmerkt door psychopathologische problemen dan terroristen die in groepen opereren, maar of ze daarmee ook boven algehele populatie-gemiddelden uitkomen blijft onderwerp van debat (Sarma, Carthy, & Cox, 2022). De verklarende kracht van mentale gezondheidsproblematiek voor het eenlingen fenomeen moet niet worden overschat.

Ten slotte vindt er ook een vermenging van ideologische en/of religieuze fragmenten plaats leidend tot een idiosyncratisch wereldbeeld. Dit 'saladebar extremisme' onttrekt zich aan de ideologische en religieuze categorieën die doorgaans leidend zijn in de duiding van dreigingen (Dryden, 2021; The Soufan Center, 2021; Van Buuren, 2023). Hoe solipsistisch het extremisme ook lijkt, ook hier zien we dat individuen beïnvloed worden door ontwikkelingen in het bredere milieu waartoe ze zich verhouden. Zo vindt er bijvoorbeeld sinds een aantal jaren een vermenging plaats van orthodox-christelijke stromingen, radicale Islamitische milieus en radicaal-rechts populisme op thema's als migratie, feminisme en lhbtq-emancipatie. Er wordt gewaarschuwd tegen pedofilie en seksualisering van kinderen en de aanval die 'woke' emancipatiebewegingen zouden hebben

ingezet op de traditionele normen en waarden van religie, gezin, volk en vaderland. Op individueel niveau worden daar vervolgens persoonlijke grieven ingevoegd. Het resultaat zijn eclectische articulaties, zelf geassembleerde verhalen, deels opgebouwd uit fragmenten van courante ideologieën en religies, deels uit zich nieuw formerende ideeën, deels uit persoonlijke grieven of obsessies (Miller-Idriss & Hughes, 2021; Van Buuren, 2016). Deze ontwikkeling is niet alleen zichtbaar in gewelddaden gepleegd door eenlingen, maar geldt meer in het algemeen voor de ontwikkeling en dynamiek van extremisme.

5.2 Online radicalisering

Een verdere complicatie is de toenemende invloed van het digitale domein. Jongeren – regelmatig nog minderjarig – radicaliseren soms snel onder invloed van online propaganda, zonder ooit contact te hebben gehad met netwerken. Deze 'flitsradicalisering' kan betekenen dat er minder dan voorheen sprake is van voorafgaande betrokkenheid bij, of van netwerken en organisaties, hetgeen tijdige signalering compliceert (Wagenaar, 2021). Tegelijkertijd blijft de wisselwerking tussen online en offline van belang. Recent wetenschappelijk onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat de rol van algoritmes bij rechtsextremistische radicalisering beperkter is dan vaak aangenomen. Persoonlijke keuzes en voorkeuren van gebruikers zijn minstens net zo belangrijk (Van Wonderen et al., 2023). De vraag of online radicalisering van vooral jeugdigen een grotere dreiging is, laat zich daarmee lastig eenduidig beantwoorden. Jongeren die online snel radicaliseren ontbreekt het vaak aan de kennis, financiën en fysieke steun die nodig is om aanslagen te plegen. Tegelijkertijd is het lastiger om in de digitale wereld tijdig signalen van radicalisering te detecteren. Bestaande instrumenten voor dreigingsinschattingen, zoals de TRAP-18, worden nu ook ingezet om digitale dreigingsinschattingen te maken. Zo wordt er gekeken naar signalen van fixatie, identificatie, *leakage* (het laten 'leken' van voornemens om geweld te gebruiken) en direct dreigende communicatie. Maar de (geautomatiseerde) herkenning van digitale sporen die duiden op de bereidheid en het voornemen om geweld te gebruiken staan nog in de kinderschoenen (Kupper & Meloy, 2021; Thorleifson & Düker, 2021).

5.3 Conclusie en vooruitblik

De dreiging die van eenlingen uitgaat zal voor de voorzienbare toekomst blijven bestaan. Het is

een onderdeel van de al langer bestaande tendens naar ‘post-organisatorisch extremisme’, waarin hiërarchische organisaties plaatsmaken voor fluïde netwerken, kleine cellen en eenlingen (Mulhall, 2018). Tegelijkertijd moet benadrukt worden dat geen enkele alleen-handelende dader in een politiek of sociaal vacuüm opereert. De milieus waaruit eenlingen hun inspiratie halen worden wel steeds eclectischer. Waar eenlingen tot voor kort vooral een Jihadistische of rechtsextremistische signatuur droegen, zien we nu een caleidoscopisch (digitaal) milieu zwanger van geweldsfantasieën waarin tal van ideologische, religieuze en idiosyncratische fragmenten worden gecombineerd. Een eenduidig profiel ontbreekt (Gill et al., 2014). Dit leidt vooral tot discussie over de vraag welke organisatie primair verantwoordelijk is voor het signaleren, duiden en wegnemen van de (eventuele) dreiging.

Voor het stelsel bewaken en beveiligen geldt echter dat de ideologische, religieuze of persoonlijke motivatie, het profiel of het radicaliseringspad van een eenling niet doorslaggevend is voor de praktijk van situationele beveiliging. Essentieel is dat observeerbare intenties, capaciteiten en gedragingen tijdig ontdekt worden. Uit onderzoek blijkt dat eenlingen vaak hun grieven en intenties communiceren – digitaal of naar vrienden of familie toe (Schuurman et al., 2018). Ook bekwamen veel eenlingen zich in wapengebruik, zoeken digitaal actief naar inspiratie, doelwitten en handleidingen, zoeken steun of medewerking van anderen, en verkennen de omgeving van hun doelwit. Daarnaast is bekend dat velen zich eerder in extremistische milieus begaven en vaak al een strafblad hebben (Fredholm, 2016; Lindekilde, O’Connor, & Schuurman, 2019). Ook uit recenter literatuuronderzoek van Kenyon en collega’s (2023) blijkt dat eenlingen gekenmerkt worden door een neiging tot *leakage*, wat benadrukt dat hier mogelijkheden voor vroegtijdige detectie en preventie liggen.

Op 28 september 2023 schoot een 32-jarige man in Rotterdam drie mensen dood in een huis en het Erasmus Medisch Centrum. De verdachte van de schietpartij was een arts-in-opleiding bij het ziekenhuis. Eerder was hij aangehouden voor dierenmishandeling. In zijn berichten op 4Chan deelde de verdachte dat hij asperger had en verklaarde zich intellectueel superieur te voelen aan de ‘normies’. De berichten van de verdachte waren vergeven van racisme, antisemitisme en vrouwenhaat, met verwijzingen naar *school shootings*, *Incels* en rechtsextremisme. Zijn haat richtte zich vooral op de medische faculteit die hem – in zijn ogen ten onrechte – een aantal keren geschorst had en hem zijn diploma weigerde. Ondanks de aanwezigheid van ideologische fragmenten in de berichten van de verdachte, is de schietpartij volgens de NCTV geen terrorisme en ook niet ingegeven door een (rechts)extremistisch motief, zoals in de media direct na de schietpartij werd verondersteld (NCTV, 2023c).

Op 6 september 2023 werd een 41-jarige man aangehouden op het Mediapark in Hilversum. Hij had een vuurwapen en mes bij zich en wilde naar eigen zeggen televisiepresentator Tim Hofman van het programma BOOS vermoorden. De man was bekeerd tot de islam en gaf online uiting aan complottheorieën over ‘woke’, ‘extreemlinks’ en ‘lhbtq-indoctrinatie’. Hij toonde zich een fan van Andrew Tate, en was sterk antifeministisch. Uit zijn berichten op Facebook bleek ook dat hij in scheiding lag, problemen had met de omgangsregeling met zijn kinderen en andere vaders steunde die dezelfde problemen ondervonden. De verdachte wilde een signaal afgeven aan de samenleving en vooral aan ‘extreemlinkse’ mensen, die hij als een gevaar voor het land ziet en vooral als een gevaar voor kinderen. Met zijn daad wilde hij linkse mensen ‘angst aanjagen’ (BNN VARA, 2023).

6. DREIGINGSONTWIKKELING RELATIONEEL GEWELD

Relationeel geweld is een groot en hardnekkig probleem in Nederland. Het Openbaar Ministerie kijkt bij elke aangifte, samen met de politie en partnerorganisaties als de Raad voor de Kinderbescherming en de reclassering, of er voldoende maatregelen zijn getroffen om de directe veiligheid van betrokkenen en anderen te waarborgen. Als de inschatting is dat de dreiging tegen de veiligheid zo groot is dat reguliere maatregelen, zoals locatie- of contactverboden niet afdoende zijn, treedt het stelsel van bewaken en beveiligen in werking. Onder het gezag en de verantwoordelijkheid van de hoofdofficier van justitie worden maatregelen genomen en door de politie uitgevoerd die het beste de veiligheid van de betrokkenen kunnen waarborgen (Openbaar Ministerie, 2022a).

Helaas blijkt het onmogelijk om elk risico uit te sluiten. Zo werden in januari 2023 een vrouw en haar dochter neergeschoten op de parkeerplaats bij een winkelcentrum in Zwijndrecht. De vrouw overleefde de aanslag niet; haar dochter raakte zwaargewond. De dader bleek de ex-partner van de dochter te zijn. Hij stalkte haar door zich voortdurend bij haar woning op te houden, berichten te sturen als ‘tot de dood ons scheidt’ en haar dag en nacht te bellen (NOS, 2023c; Algemeen Dagblad, 2023). Enkele dagen later werd in Utrecht een vrouw gedood vanwege een conflict in de ‘relationele sfeer’ (NOS, 2023d). Ongeveer een week later was het weer raak: in Delft wordt een vrouw doodgestoken vanwege een conflict in de ‘relationele sfeer’ (NOS, 2023e). In 2023 volgden meerdere soortgelijke berichten. Zo werden in onder meer Nijmegen, Winterswijk, Houten en Rijswijk vrouwen door hun (ex-)partner gedood (Smid, 2023; Algemeen Dagblad, 2023; Politie, 2023b).

6.1 Begripsverwarring

Met name de klopjacht die volgde op de moord in Zwijndrecht, genereerde veel media-aandacht voor moord op vrouwen en in de media wordt steeds vaker de term ‘femicide’ gebruikt (Argos, 2023). Hoewel het begrip kan bijdragen aan meer aandacht in politiek en media, waarschuwen deskundigen om het begrip nog niet te gebruiken voordat er een duidelijk afgebakende wetenschappelijke definitie bestaat (Liem, 2021; Smid & Van Gelder, 2023). Zo is het momenteel onduidelijk welke vormen van vrouwenmoord wel en niet tot het begrip gerekend moeten worden en zijn er grote internationale verschillen in hoe data hierover wordt bijgehouden. De politie en het Openbaar Ministerie

hebben ervoor gekozen het begrip wel te hanteren (NOS, 2023b; NRC, 2023). Daarnaast wordt het begrip ‘(ex-)partnergeweld’ vaak gebruikt. Dit wordt beschouwd als ‘iedere vorm van geweld tussen partners of ex-partners. Ook een (constante) geweldsdreiging wordt beschouwd als (ex-)partnergeweld. Hierbij gaat het om alle vormen van geweld; fysiek, emotioneel/psychisch, seksueel, financieel of online, en om stalking’ (Movisie, 2023). In de media wordt echter nog vaak bericht in termen als ‘familiedrama’s’ en moorden in de ‘relationele’ of ‘huiselijke’ sfeer. Een eenduidige definitie zou kunnen bijdragen aan een betere agendering van het thema.

6.2 Omvang van het probleem

In 2020 werd er volgens de Verenigde Naties in veel landen een piek waargenomen in huiselijk geweld omdat mensen gedwongen werden meer thuis te blijven. Met name vrouwen zouden hiervan slachtoffer zijn (NOS, 2020a). In Nederland werd deze piek niet direct waargenomen (NOS, 2020b). Bij Veilig Thuis (het advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling), komen echter maandelijks meer dan 11.000 meldingen binnen van huiselijk geweld en kindermishandeling. Als we kijken naar dodelijke afloop, werden tussen 2018 en 2022 127 vrouwen gedood door hun (ex-) partner (NRC, 2023). Bij meer dan 90 procent van de moorden op vrouwen is de verdachte een bekende, van het slachtoffer (NOS, 2023b). Uit cijfers van het CBS blijkt dat in 2023 26 vrouwen werden vermoord door hun (ex-) partner (NOS, 2023b). Bij 82 procent van de moorden op vrouwen was de pleeglocatie een woning; bij mannen was dit zo’n 44 procent (CBS, 2023b). Bij zo’n zestig procent van de vrouwen die tussen 2017 en 2022 werden gedood, was de vermoedelijke dader een (ex-) partner; bij mannen was dit zo’n vier procent (CBS, 2023a). Daarnaast blijkt uit cijfers van het CBS over huiselijk geweld dat vier procent van alle vrouwen in Nederland van 16 jaar en ouder in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek te maken heeft gehad met (dreiging van) fysiek geweld in de huiselijke kring. Meer dan twee procent van de vrouwen van 16 jaar en ouder gaf aan slachtoffer te zijn geweest van stalking door een ex-partner. Bij jonge vrouwen tussen 16 en 18 jaar oud loopt dit cijfer op tot 10 procent (CBS, 2023c).

6.3 Rode vlaggen

Aan veel van dit soort zaken gaan duidelijke signalen vooraf. Deskundigen stellen dat het beter herkennen van, en acteren op signalen letterlijk levens zou kunnen redden (Smid & Van Gelder, 2023). In de wetenschappelijke literatuur wordt veel verwezen naar het *8 stages model* (Monckton-Smith, 2020). Vaak gaat het om signalen als stalking en controle, een relatiehistorie met controlerend, bezitterig en gewelddadig gedrag, het ‘inpakken’ door druk te zetten met cadeaus, snel samen te willen wonen of zwanger te raken, en isolatie van de sociale omgeving. Geweld komt vervolgens vaak voor wanneer de vrouw de relatie wil verbreken of wil vertrekken. De aanpak blijft echter in Nederland, vijf jaar na de in de media breed uitgemeten stalkingszaak met dodelijke afloop van de Rotterdamse Hümeýra, nog altijd versnipperd (NOS, 2023h). Inzicht in de daadwerkelijke omvang is lastig omdat slachtoffers in veel gevallen geen aangifte durven te doen van stalking, of doordat de aangifte wordt opgenomen onder huiselijk geweld of bedreiging. Ook is er vaak al veel gebeurd voordat signalen bij de politie terechtkomen (Janssen, 2023).

6.4 Groeiende aandacht

In Nederland staat relationeel geweld nog niet zo hoog op de agenda als in andere Europese landen. Dit is des te opvallender gezien het gegeven dat in landen waar mensen massaal de straat op gaan om te demonstreren tegen moord op vrouwen, zoals in Frankrijk en Spanje, relatief gezien minder vrouwen worden vermoord dan in Nederland (Argos, 2023). In Italië leidde de moord op een studente door haar ex-vriend tot landelijke ophef en een zeldzame unanieme stem in de Senaat voor een wet die geweld tegen vrouwen zou moeten terugdringen (Reuters, 2023). Ook in België werd afgelopen zomer een specifieke femicidewet aangenomen (VRT, 2023). Wel groeit ook in Nederland langzaam de aandacht voor het onderwerp. Zo vond er dit jaar in de Tweede Kamer een speciaal debat plaats over femicide (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2023a). Ook meerdere landelijke media besteedden het afgelopen jaar speciale aandacht aan femicide (Bos et al., 2023).

6.5 Conclusie en vooruitblik

In vergelijking met andere dreigingsfenomenen in Nederland is het jaarlijkse aantal dodelijke slachtoffers van (ex-)partnergeweld hoog. In 2023 werden in Nederland 26 vrouwen vermoord door hun (ex-)

partner. Niet in alle gevallen is duidelijk of er een gendergerelateerd motief aan ten grondslag ligt, maar over de laatste vijf jaar is wel een structureel patroon zichtbaar van jaarlijks tussen de twintig en vijftig vrouwen die worden vermoord, grotendeels in hun eigen huis, en waarbij vaak de (ex-)partner de verdachte is. In veel van deze gevallen zijn de moorden voorafgegaan door signalen van onder meer stalking, intimidatie, agressie, verbale dreigingen en fysiek geweld (Evers, 2024). Relationeel geweld is daarom een dreigingsfenomeen dat meer aandacht verdient. Een betere begripsbepaling kan eraan bijdragen om de omvang van het probleem beter in kaart te brengen. Daarnaast kan de toenemende aandacht er hopelijk aan bijdragen om de cijfers omlaag te krijgen.

Beveiligingsmaatregelen met betrekking tot relationeel geweld vallen onder de reguliere verantwoordelijkheid van de Hoofdofficier van Justitie of burgemeester. Het is belangrijk dat er onverkort aandacht blijft voor dit fenomeen dat jaarlijks tot veel dodelijke slachtoffers leidt.

7. DREIGINGSONTWIKKELING STATELIJKE ACTOREN

In het rapport Dreigingsontwikkeling uit 2021 werden dreigingen die uitgaan van statelijke actoren beschreven (Schuurman, Van Buuren, & Bakker, 2021). De definitie van statelijke dreiging die de Nederlandse overheid hanteert is breed: ‘dwingende, ondermijnende, misleidende of heimelijke activiteiten van of namens statelijke actoren, onder de drempel van gewapend conflict, die de nationale veiligheidsbelangen van Nederland kunnen schaden door een combinatie van nagestreefde doelen, gebruikte middelen en ressorterende effecten’ (AIVD, MIVD, NCTV, 2022, p. 7). Voor de voorliggende Dreigingsmonitor is die definitie te breed. We richten ons op dreiging tegen de fysieke integriteit van personen, die overigens ook wordt benoemd in het ‘Dreigingsbeeld statelijke actoren’: ontvoeringen of (dodelijk) geweld gepleegd door statelijke actoren tegen opposanten van het regime in de diaspora.

In het eerste rapport Dreigingsontwikkeling werden de twee moorden op Iraanse Nederlanders in 2015 en 2017 genoemd. Geconcludeerd werd dat ook politieke dissidenten en bredere diasporagemeenschappen in Nederland het doelwit kunnen worden van vijandig opererende staten. De regering bracht in januari 2019 naar buiten dat ze het op basis van informatie van buitenlandse inlichtingendiensten en de AIVD waarschijnlijk achtte dat Iran een hand had gehad in verschillende liquidaties en aanslagen op Europees grondgebied. Deze omvatten onder andere een vrijdelde bomaanslag in Parijs en een vrijdelde moordaanslag in Denemarken in 2018 en de moorden in 2015 en 2017 in Nederland.⁸ Mede op initiatief van Nederland legde de Europese Unie sancties op aan het Iraanse Ministerie van Inlichtingen en Veiligheid en twee Iraanse personen. Ook wees Nederland twee Iraanse diplomaten het land uit (Minister van Buitenlandse Zaken en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2019). Op 21 juni 2020 werd in Leeuwarden weer een Iraanse dissident aangevallen, dit keer met een mes. Zijn familie was ervan overtuigd dat de Iraanse autoriteiten achter de moordaanslag zaten. Volgens Justitie bleek na onderzoek echter dat er geen bewijs was voor een politiek motief. De dader zou persoonlijke motieven hebben en daarnaast aan schizofrenie leiden (De Telegraaf, 2023).

7.1 Spionageoorlog

Uit een uitgebreide reconstructie door het journalistieke onderzoeksprogramma *Argos* bleek dat op de achtergrond van de moordaanslagen op Iraanse dissidenten in Europa een spionageoorlog tussen Saoedi-Arabië en Iran plaatsvond (Delhaas & Davidson, 2020). Zo werd een Iraanse dissident en activist die zelf doelwit was van de Iraanse geheime dienst en door Nederland beveiligd werd, later door Nederland gearresteerd omdat hij vanuit Nederland jarenlang betrokken was bij het plegen en financieren van aanslagen in Iran.⁹ Iraanse dissidenten onderhielden voor Saoedi-Arabië een groot spionagenetwerk in Europa. Ook onthulde *Argos* dat in een Nederlands datacentrum Iraanse spionagesoftware draaide waarmee digitale apparaten van tegenstanders van het Iraanse regiem in Europa en daarbuiten kunnen worden geïnfecteerd, zodat documenten kunnen worden weggesluisd, screenshots genomen en de microfoon aangestuurd. De affaire laat zien hoe buitenlandse actoren in Europa hun strijd voeren met behulp van verschillende dissidentengroeperingen, waarbij daders en slachtoffers lang niet altijd eenvoudig van elkaar te scheiden zijn.

In 2022-2023 zijn er geen aanslagen in Nederland geweest die zijn te koppelen aan statelijke actoren. Wel erkende minister van Buitenlandse Zaken Hoekstra in antwoord op Kamervragen dat in Nederland verblijvende Oeigoeren last hebben van intimidatie en bedreiging vanuit China (Minister van Buitenlandse Zaken, 2023). Ook leden van de diasporagemeenschappen uit Rwanda en Eritrea meldden diverse vormen van bedreiging en intimidatie door de staten waaruit ze afkomstig zijn (The Hague Peace Projects, 2020; Walters, 2022). De *Volkskrant* onthulde in 2023 dat onder naam van de journalist Marije Vlaskamp, oud-correspondent in China, en de Chinese dissident Wang Jingyu, valse bommeldingen waren gedaan bij de Chinese ambassade in Den Haag en Oslo. Valse meldingen doen blijkt een vaker gehanteerde strategie om dissidenten het leven zuur te maken. Uit het verslag in de krant bleek dat tal van persoonlijke gegevens van de journaliste in handen waren van de dreigers (Vlaskamp, 2023). Volgens wetenschappelijke onderzoekers is de intimidatie

⁸ Zie ook Karmon (2018).

⁹ De verdachte werd door de rechtbank Rotterdam begin 2021 veroordeeld tot een straf van vier jaar.

van de diasporagemeenschappen het werk van het zogenaamde *United Front Work Department* van de Chinese Communistische Partij (Kynge, Hornby & Anderlini, 2017).

Volgens een rapport van *Freedom House* is 'transnationale repressie' een normaal fenomeen geworden dat door steeds meer staten wordt ingezet. Het rapport verwijst specifiek naar China, Rwanda, Rusland, Iran, Saoedi-Arabië en Turkije (Schenkkan & Linzer, 2021). Maar ook andere landen deïnen niet terug voor moord en intimidatie in het buitenland. Zo beschuldigde Canada India ervan achter de moord op de plaatselijke sikh-leider Hardeep Singh Nijjar op Canadese bodem te zitten. India verwijt Canada niet hard genoeg op te treden tegen sikhs die pleiten voor een onafhankelijk thuisland (Kuin, 2023). Niet veel later werd bekend dat de Amerikaanse autoriteiten in juli 2023 een moordcomplot op een separatistische sikh in de Verenigde Staten hadden verijdeld. Het Witte Huis stelde aanwijzingen te hebben dat de Indiase regering betrokken was bij de moordpoging die op Amerikaanse bodem moest worden uitgevoerd (Meesterburrie, 2023). Het is niet ondenkbaar dat soortgelijke dynamieken ook tot verdere intimidatie en geweld onder in Nederland woonachtige diasporagemeenschappen kunnen plaatsvinden.

7.2 Hamas in Europa

Op 14 december 2023 arresteerde de Duitse politie vier personen die verdacht worden van lidmaatschap van de terroristische organisatie Hamas. Eén van de verdachten werd op Duits verzoek in Nederland gearresteerd. De vier zouden al lang tot Hamas behoren, in nauw contact staan met het leiderschap van de militaire tak van Hamas en betrokken zijn geweest bij buitenlandse operaties van Hamas. Eén van hen zou op bevel van Hamas-leiders in Libanon op zoek zijn gegaan naar een ondergrondse wapenopslag die Hamas eerder in Polen had aangelegd. Het wapendepot werd echter niet gevonden. De wapens moesten naar Berlijn worden gebracht en in staat van gereedheid gebracht om te worden gebruikt bij potentiële aanslagen tegen Joodse instellingen in Europa (Federal Prosecutor General, 2023).

Ook in Denemarken vonden arrestaties plaats die verbonden werden aan aanslagplannen van Hamas. Volgens de *Mossad* en *Shin Beth*, die samenwerkten met de Deense autoriteiten, breidde Hamas al enkele

jaren zijn operationele capaciteiten in Europa uit om Israël en Joodse en Westerse doelen te kunnen raken. De arrestaties in Denemarken zouden de 'Hamas-infrastructuur in Europa hebben blootgelegd' (TOI Staff, 2023). Tot op heden werd gedacht dat de Hamas-netwerken in Europa vooral financiële- en propagandadoelen dienden.

7.3 Transnationale repressie

Volgens het bovengenoemde rapport van *Freedom House* gebruiken staten een breed scala aan tactieken om diasporagemeenschappen buiten hun eigen landsgrenzen te beïnvloeden, variërend van spyware en intimidatie van 'achtergebleven' familieleden ('coercion by proxy') tot aan ontvoeringen en moordaanslagen. Ook vragen staten om de arrestatie en uitlevering van landgenoten, vaak op basis van gefabriceerde beschuldigingen. Volgens het rapport maakt restrictief immigratie- en asielbeleid deze tactiek steeds effectiever. Staten misbruiken ook de zogenaamde 'red notices' van Interpol – waarmee wordt verzocht individuen aan te houden en uit te leveren omdat ze verdacht worden van misdrijven – om dissidenten uitgeleverd te krijgen of voortdurend in de problemen te brengen door hun paspoorten als gestolen of vervalst op te geven.

Ook de 'war on terrorism' heeft volgens het rapport van *Freedom House* gevolgen gehad. De VS maakte gebruik van illegale ontvoeringen ('renditions') en 'targeted killing', net zoals Israël. 'In de gehele wereld gebruiken staten die zich van transnationale repressie bedienen het label 'terrorisme' tegen de leden van de diasporagemeenschappen, waarbij ze soms openlijk de Verenigde Staten en Israël als voorbeeld aanhalen,' schreef de organisatie. 'De "war on terrorism" heeft in het globale lexicon een flexibel en arbitrair vocabulaire ingeschreven dat veel staten hanteren om bepaalde personen buiten de bescherming van het recht te plaatsen' (Schenkkan & Linzer, 2021, p. 7).

De AIVD waarschuwde in 2020 Iraanse activisten voor ontvoering in het buitenland naar aanleiding van de verdwijning van de Zweedse Iraniër Habib Chaab. Hij raakte vermist nadat hij naar Turkije was gereisd. Later bleek dat Turkije hem aan Iran had overgedragen. Op vragen van *Argos* zei de AIVD: 'Er zijn publiekelijk verschillende gevallen bekend van ontvoeringen en arrestaties van Europees-Iraanse dissidenten buiten Europa. Deze dissidenten, die zich hebben gevestigd

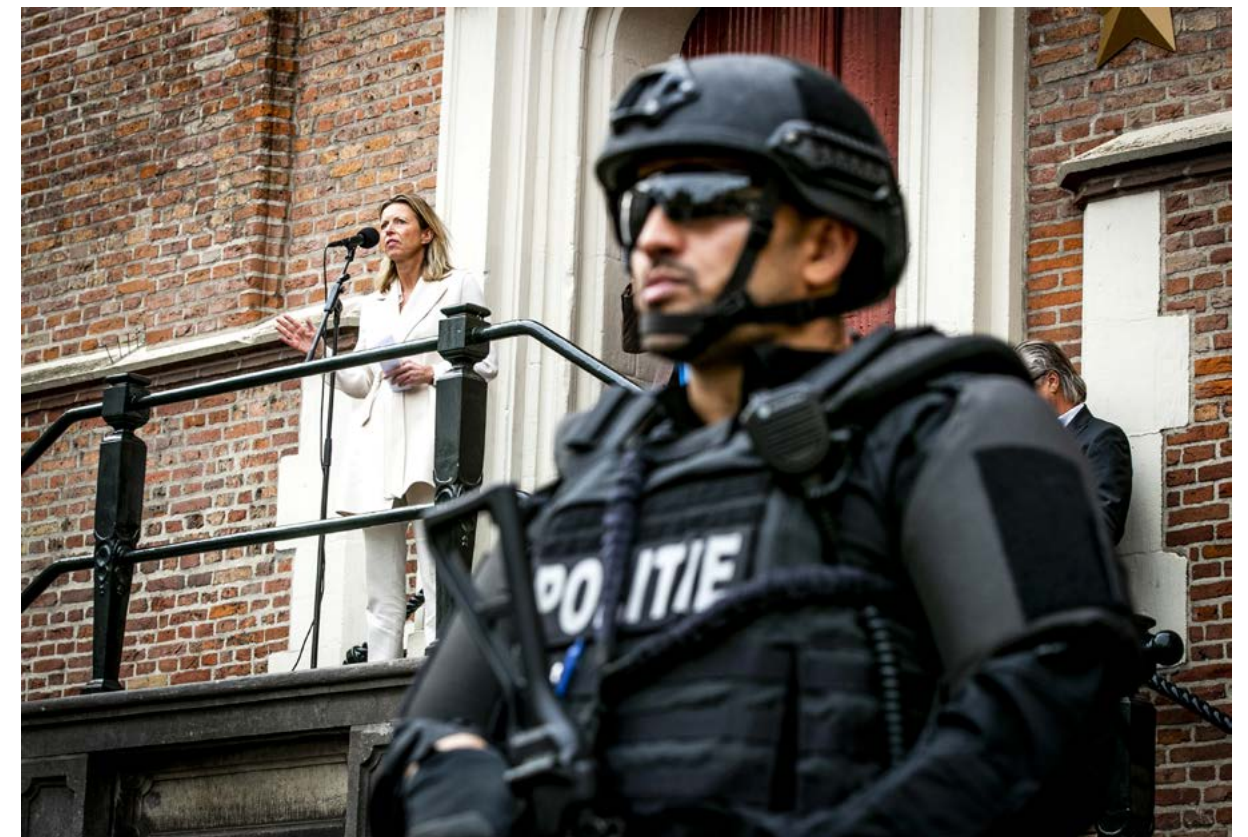
in de EU, zijn naar landen afgereisd die of onder invloedssfeer van de Iraanse diensten vallen of geen probleem hebben met het uitleveren van dissidenten aan Iran. Het is van belang dat mensen uit de Iraanse gemeenschap in Nederland zich bewust zijn van het risico dat zij in deze landen ontvoerd of gearresteerd kunnen worden en vervolgens in Iran berecht worden' (Davidson, Versluis & Delhaas, 2020).

Staten voelen zich door globalisering meer bedreigd door de activiteiten van dissidenten in het buitenland, die dankzij de toegenomen digitale communicatiemogelijkheden zich actief kunnen blijven mengen in binnenlandse debatten en de oppositie kunnen steunen. Tegelijkertijd bieden de digitale technologieën meer mogelijkheden tot monitoring, controle, lastercampagnes en intimidatie. Zo werd op de telefoon van Omar Abdulaziz, een Saoedische activist die in nauw contact stond met Jamal Khashoggi, de spyware Pegasus geïnstalleerd.

Hierdoor konden alle bewegingen van Khashoggi worden gemonitord. Volgens een rapport van de VN heeft de spyware een faciliterende rol gespeeld bij de latere moordaanslag op Khashoggi (United Nations, 2019).

7.4 Conclusie en vooruitblik

Tussen september 2021 en december 2023 vonden geen bekende gewelddadige operaties van statelijke actoren in Nederland plaats tegen leden van de diasporagemeenschappen.¹⁰ Wel vindt intimidatie en bedreiging structureel plaats. Vaak blijft dit onzichtbaar door gebrek aan hard bewijs en de geslotenheid van de gemeenschappen. Voorbeelden uit het buitenland laten zien dat 'transnationale repressie' toeneemt en door een groot aantal staten wordt ingezet. Kennis van, en contact met de diasporagemeenschappen is belangrijk om weet te hebben van politieke conflicten en tegenstellingen en de mate waarin de thuisstaten zich met de diasporagemeenschappen bemoeien.

¹⁰ De rellen die in februari 2024 in Den Haag plaatsvonden tussen voor- en tegenstanders van het Eritrees regime vallen buiten het tijdvak dat deze monitor beslaat.

8. CONCLUSIE

De Dreigingsmonitor toont zowel de continuïteit als verandering in de dreigingsontwikkeling relevant voor het stelsel bewaken en beveiligen. Daarbij benadrukken we nogmaals dat niet gepretendeerd is een volledig en objectief inzicht in de bedreigingen te geven. Voor de monitor is gebruik gemaakt van openbare data. Veel data zijn gebaseerd op zelfrapportages en drukten vooral de perceptie van dreiging door bedreigde personen uit.

De dreiging vanuit de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit is onverminderd aanwezig. Wel is het aantal uitgevoerde aanslagen en liquidaties afgenomen. In de studie naar de dreigingsontwikkeling uit 2021 werd de verwachting uitgesproken dat het stelsel in de nabije toekomst ingericht moet zijn en blijven op (zeer) ernstige dreigingen vanuit de georganiseerde misdaad. Nieuwe moordaanslagen op gezagsdragers, publieke figuren of togadragers hebben zich in de onderhavige periode niet voorgedaan. Ook liquidaties binnen het criminele milieu nemen af. Hoe dit komt, is nog onduidelijk. Het kan zijn dat de getroffen veiligheidsmaatregelen nieuwe aanslagpogingen hebben gefrustreerd of voorkomen. Het kan ook zijn dat moordaanslagen gericht tegen publieke figuren en togadragers niet het 'nieuwe normaal' zijn, maar een anomalie vormden. Daarnaast zijn de moordaanslagen voor een belangrijk deel gerelateerd aan een specifiek netwerk dat in de afgelopen paar jaar voor een groot deel opgerold is en waarvan veel leden inmiddels ook veroordeeld zijn.

8.1 Ondermijning van de democratische rechtsorde

Ook in het tijdvak van deze monitor heeft een brede groep in de samenleving te maken met vooral digitale bedreigingen: ministers, politici, bestuurders, journalisten, wetenschappers en opiniemakers. Het aantal bedreigingen neemt in omvang toe en heeft een diverse achtergrond. Maar de bedreigingen worden zelden waargemaakt. Verreweg de meeste dreigers komen niet verder dan het uiten van grieven en boosheid en voor een groot deel is dat simpelweg het doel. Wanneer we naar de achtergrond kijken zien we dat het geweld uit het anti-institutionele milieu niet is toegenomen, maar eerder is afgenomen. De verwachting geuit in de vorige dreigingsontwikkeling, dat na het coronatijdperk de omvang van het anti-institutionele milieu zou afnemen, is echter niet uitgekomen.

Het is belangrijk te benadrukken dat zowel de daadwerkelijke als de gepercipieerde bedreigingen een groot en indringend effect hebben op het persoonlijke welzijn en het professionele werk van de bedreigden. Daarmee is de democratische rechtsstaat in het geding. De democratische rechtsstaat wordt ondermijnd als columnisten en opiniemakers zich niet meer vrij voelen om zich uit te spreken, als politici en bestuurders hun besluiten mede laten beïnvloeden door bedreigingen of uit politiek en bestuur stappen, journalisten bepaalde onderwerpen laten liggen of advocaten niet langer bepaalde zaken op zich willen nemen. Het is weinig aantrekkelijk om onder deze omstandigheden nog een publiek ambt te verrichten, hetgeen gevolgen kan hebben voor de kwaliteit van het openbaar bestuur. Omdat vrouwen naar verhouding meer last hebben van bedreigingen, tast dit ook de representativiteit van politiek en bestuur aan. Het idee dat er in Nederland tal van individuen rondlopen die de daad bij het dreigende woord zouden kunnen voegen leidt op die manier, ook al is de kans dat dat daadwerkelijk gebeurt heel klein, toch tot reële effecten in de praktijk. In de sociologie wordt dit het Thomas-theorema genoemd: 'If men define situations as real, they are real in their consequences' (Thomas & Thomas, 1928).

Het dilemma hierbij is dat het stelsel bewaken en beveiligen niet als primair doel heeft de ondermijning van de democratische rechtsorde tegen te gaan; het doel van het stelsel bewaken en beveiligen is het voorkomen van (terroristische) aanslagen op personen, objecten en diensten door het treffen van veiligheidsmaatregelen. Bij de beveiliging van personen staat het voorkomen van ernstige schending van de fysieke integriteit centraal. Maatregelen worden getroffen op basis van concrete signalen van voorbereidingshandelingen waarbij ook op basis van voorstelbaarheid maatregelen kunnen worden getroffen. Een continue stroom van digitale intimidatie en bedreiging alléén volstaat derhalve niet om tot persoons- of objectbeveiliging over te gaan. Daarbij moet worden aangetekend dat veiligheidsmaatregelen een indringend effect kunnen hebben op het persoonlijke welzijn en functioneren. Het is in die zin nooit een structurele oplossing. Bewaken en beveiligen is en blijft een sluitstuk van een breder beleid tegen bedreigingen, geweld en aantasting van de democratische rechtsorde.

Voor wie het doelwit is van bedreigingen is het echter begrijpelijkerwijs moeilijk te accepteren dat veiligheidsmaatregelen niet nodig worden geacht. Op het verantwoordelijk gezag en de uitvoerders kan druk ontstaan om toch iets te doen, zeker tegen de achtergrond van een roerige maatschappij waar soms een vorm van polarisatiepaniek de kop opsteekt – het idee dat polarisatie alleen maar toeneemt en elk fel maatschappelijk conflict vrijwel onvermijdelijk tot extremisme of geweld zal leiden (Ros, 2023). Anders dan de actuele beeldvorming doet vermoeden, is polarisatie niet zonder meer negatief en in bepaalde vorm en bepaalde mate binnen een democratische rechtsorde zelfs wenselijk. Wetenschappelijk onderzoek laat bovendien zien dat er weinig bewijs is dat polarisatie structureel zou toenemen (Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde, 2023, pp. 65-69). Tegelijkertijd kunnen (digitale) bedreigingen onder omstandigheden wel de eerste signalen zijn dat de daad toch bij het dreigende woord gevoegd gaat worden. Het vraagt daarom veel van de professionele kwaliteit en standvastigheid van de stelselpartners om te balanceren tussen de voorspelbaarheid en voorstelbaarheid van dreiging.

8.2 Risk management of everything

De bij professionals altijd bestaande vrees een signaal te missen is versterkt door het rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid. Volgens de OVV werd de dreiging vanuit de zware, georganiseerde criminaliteit onvoldoende op waarde geschat door de focus op concrete dreigingsinformatie. 'Zachte', minder concrete signalen werden zo gemist en de systematiek maakte het niet gebruikelijk te werken met 'voorstelbare dreiging', proactief scenariodenken of een kwalitatieve inschatting en onderbouwing van de dreiging. De zware kritiek en druk op de minister van Justitie, de NCTV, het OM, de politie en de KMar (zie hoofdstuk 1) maakt dat het stelsel niet alleen qua capaciteit, maar ook politiek onder hoogspanning staat.

Deze maatschappelijke dynamiek, hoe begrijpelijk ook, heeft echter wel schaduwzijden. In de kern gaat het om de vraag hoeveel risicopolitiek, bestuur en maatschappij bereid zijn te accepteren. Absolute veiligheid bestaat niet en in elke situatie is sprake van restrisico, zoals ook in de circulaire wordt benoemd. Het accepteren van risico's is echter een delicate kwestie in wat de risicosamenleving wordt genoemd:

de veronderstelling dat de maatschappij geen risico's meer duldt. De politieke en maatschappelijke gevolgen van een aanslag op – bijvoorbeeld – een publiek figuur, ambtsdrager of togadrager, hoe klein de kans daarop ook is, worden zo gevreesd, dat dit deels de risicocalculatie gaat bepalen. Het kan leiden tot de 'risk management of everything' waarin 'secondary risk management' – het beschermen van de eigen reputatie en legitimiteit – de overhand krijgt op 'primary risk management' – het feitelijke risico dat zo goed mogelijk gemitigeerd moet worden (Power, 2004).

8.3 Risico-regelreflex

Op de achtergrond dreigt altijd de zogenaamde risico-regelreflex: de neiging om het voortdurend verminderen van risico's, al dan niet naar aanleiding van een incident, als vanzelfsprekende opgave aan te merken en daarbij snel te handelen. Deze reflex kan leiden tot incident gestuurde maatregelen waarvan het onduidelijk is of de baten opwegen tegen de kosten en de maatschappelijke bijwerkingen, of waarbij van de overheid meer wordt verwacht dan nodig of realiseerbaar is. Maatregelen kunnen uiteenlopen van wet- en regelgeving en normstelling tot toezicht, uitvoeringsmaatregelen en systeemveranderingen (Trappenburg, 2011).

De ontwikkeling van het stelsel bewaken en beveiligen illustreert de incidentgestuurdheid. Incidenten en daaropvolgende onderzoeksrapporten bepaalden de dynamiek: de moord op Pim Fortuyn (Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn, 2002), de moord op Theo van Gogh (Donner & Remkes, 2004), Koninginnedag 2009 in Apeldoorn (NCTb, 2009), de moordaanslagen op de broer van kroongetuige Nabil B. en de advocaat van de kroongetuige, Derk Wiersum (Commissie Bos, 2021), en de moord op Peter R. de Vries (Onderzoeksraad voor Veiligheid, 2023). Na de moord op Peter R. de Vries werd tot een ingrijpende systeemverandering besloten, waar de Commissie Bos nog geen anderhalf jaar eerder had geconcludeerd dat het stelsel 'in zijn algemeenheid logisch en goed onderbouwd ingericht is' en dat 'geen grootschalige reorganisatie nodig is' (Commissie Bos, 2021). De systeemverandering gaat ook verder dan het advies van de OVV (Yeşilgöz-Zegerius, 2023a).

De gevolgen van de systeemverandering zijn nog niet goed in te schatten – het stelsel is immers in transitie. Het lijkt erop dat er gevolgen kunnen zijn voor de twee dreigingsfenomenen die uitgerekend wél zijn toegenomen of groot zijn gebleven: de explosies in woonwijken en relationeel geweld. In de opzet van het nieuwestelsel ‘beveiligen van personen’ vallen dergelijke zaken alleen nog onder het stelsel als de dreiging past binnen de criteria van het nieuwe stelsel. Het is dus niet zo dat het in het nieuwe stelsel per definitie uitgesloten is dat personen die nu in het decentrale domein van het stelsel vallen, in het stelsel worden opgenomen. Als de dreiging niet past binnen de criteria van het nieuwe stelsel, worden beveiligingsmaatregelen de lokale verantwoordelijkheid van de hoofdofficier van justitie en de burgemeester.

Zowel de explosies in woonwijken als relationeel geweld zijn fenomenen op het snijvlak van strafrecht en openbare orde. De OVV constateerde dat elk dreigingsfenomeen zijn eigen logica, dynamiek en uitdagingen met zich meebrengt. ‘Dit maakt dat diepgaande vakkennis van de verschillende typen dreiging, bijvoorbeeld kennis over modi operandi, moet worden meegenomen in de verdere ontwikkeling van de dreigingsanalyse’ (Onderzoeksraad voor Veiligheid, 2023, p. 13). Het vraagt dus blijvende aandacht om kennis over de verschillende dreigingsfenomenen te verdiepen en te borgen en voldoende capaciteit ter beschikking te hebben.

8.4 Onzekerheid als beginsel

Het stelsel bewaken en beveiligen heeft te maken met een complexe en fluide dreigingsontwikkeling. De terroristische dreiging, alsook die van eenlingen, ontwikkelt zich bijvoorbeeld steeds meer post-organisatorisch, digitaal en eclectisch. Geopolitieke ontwikkelingen kunnen snel invloed hebben op het gepercipieerde dreigingsniveau in Nederland. De dreiging komt uit meerdere hoeken en richt zich tegen verschillende doelwitten. Inzicht in de ontwikkeling van huidige en nieuwe dreigingsfenomenen is daarom van groot belang. Deze dreigingsmonitor draagt daaraan bij. Niet omdat het eenvoudige oplossingen biedt of precieze voorspellingen kan doen, maar door een breed en kritisch perspectief op dreigingsontwikkelingen te bieden. Een overzicht dat, zoals we concludeerden in de studie naar de dreigingsontwikkeling uit 2021, dienstig kan zijn aan balans en proportionaliteit binnen een stelsel in ontwikkeling.

De effectiviteit en duurzaamheid van het stelsel is daarbij afhankelijk van tal van factoren waar het zelf weinig invloed op heeft. De dreiging vanuit de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit kan op de langere termijn alleen worden verminderd door een succesvolle aanpak van criminele samenwerkingsverbanden. Bedreigingen en intimidatie van politici, bestuurders, journalisten en wetenschappers en anti-institutionele woede kunnen alleen worden teruggedrongen door de democratie weer voor iedereen te laten werken, sociale grondrechten te garanderen, en gericht de meest extreme en hardnekkige dreigers te vervolgen (Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde, 2023).

De uitdaging die deze monitor laat zien is dat risicomanagement grenzen kent en dat er op zijn minst ook aandacht moet zijn voor wat Michael Power ‘management of uncertainty’ noemt: het ontwikkelen van een publiek verhaal dat de mogelijkheid van falen erkent en accepteert, zonder dat dit wordt opgevat als een excuus, of schuld vermijdende strategie (Power, 2004). De mythe van perfecte controle of totale beheersing moet losgelaten worden en ingeruild voor de realiteit van onvermijdelijk niet-perfect, door mensen ontworpen en uitgevoerd risicomanagement dat zich moet verhouden tot een grotendeels onbekende toekomst. Daarvoor is het volgens Power essentieel dat instituties vertrouwen hebben in het oordeel van de professionals en accepteren dat in alle redelijkheid en eerlijkheid gemaakte inschattingen en genomen beslissingen, achteraf toch verkeerd kunnen zijn.

ANNEX

1 Stelsel bewaken en beveiligen

Het stelsel bewaken en beveiligen stamt uit 2002. De moordaanslag op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 vormde de directe aanleiding om de procedures en verantwoordelijkheden voor het beschermen van personen en diensten vast te leggen in de ‘Circulaire met betrekking tot de bewaking en beveiliging van personen, objecten en diensten’. Het doel van het stelsel is ‘het voorkomen van (terroristische) aanslagen op personen, objecten en diensten’. Bij de beveiliging van personen staat het voorkomen van ernstige schending van de fysieke integriteit centraal. Het streven is om zorg te dragen dat personen, objecten en diensten, ondanks dreiging en risico, zo veilig en zo ongestoord mogelijk kunnen functioneren.

Het stelsel is deels gebaseerd op wet- en regelgeving, maar bestaat vooral uit werkafspraken tussen de betrokken partners: de Nationaal Coördinator Terrorisme en Veiligheid (NCTV), het Openbaar Ministerie (OM), de Nederlandse politie, de Koninklijke Marechaussee (KMar), de algemene inlichtingen- en veiligheidsdienst (AIVD), de militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst (MIVD) en bestuurlijke organisaties. De minister van Justitie en Veiligheid is verantwoordelijk voor het stelsel.

2 Getrapt stelsel

Het stelsel is een getrapt stelsel. Het uitgangspunt is dat personen zelf verantwoordelijk zijn voor hun veiligheid. Daarna komen werkgevers in beeld. Bedrijven en instellingen moeten maatregelen nemen om te voorkomen dat de veiligheid van medewerkers in gevaar komt als gevolg van hun werkzaamheden. De overheid is alleen dan aan zet, als een persoon of organisatie niet in staat is zelfstandig voldoende weerstand te bieden tegen de dreiging. Beveiligingsmaatregelen kunnen variëren van lichte maatregelen zoals extra toezicht tot zware maatregelen zoals persoonsbeveiliging en objectbeveiliging.

Het stelsel bestaat uit een decentraal domein en een Rijksdomein. De zorg voor de veiligheid is voornamelijk decentraal belegd. Dat betekent dat het decentrale gezag, dat bestaat uit de burgemeester en de hoofdofficier van justitie, in principe verantwoordelijk

is voor het nemen van beveiligingsmaatregelen. Alleen als er een nationaal belang in het geding is bij het veilig en ongestoord functioneren van personen, diensten of objecten, komt de verantwoordelijkheid te liggen bij het centrale gezag (de Rijksoverheid).

Hoewel het stelsel organisatorisch in twee domeinen is verdeeld, maakt dit voor de inhoud en uitvoering van de beveiligingsmaatregelen in beginsel geen verschil. Het lokaal bevoegd gezag kan dezelfde beveiligingsmaatregelen treffen als het gezag in het Rijksdomein. De uitvoering van de maatregelen geschiedt eveneens door dezelfde organisaties: de politie en de Koninklijke Marechaussee (in bijstand aan Politie).

3 Decentraal

In het decentraal domein spelen veelal zaken van concrete (be)dreiging, bijvoorbeeld in de relationele of criminele sfeer. De hoofdofficier van justitie bepaalt of de dreiging ten aanzien van een persoon dermate hoog is, dat het stelsel te hulp moet schieten. De mate van dreiging en het risico dat ervan uitgaat, wordt onder meer bepaald door antecedenten met ernstige vormen van geweld door de dreiger, de aanwezigheid van vuurwapens, een psychische stoornis, ernstige vormen van eengerelateerd of huiselijk geweld, een dreiging tegen bestuurders, sleutelfiguren in de justitiële keten, personen met een publieke taak, of de mediagevoeligheid en/of politieke gevoeligheid van een dreiging.

4 Rijksdomein

Het Rijksdomein van het stelsel ziet op personen, objecten en diensten waarbij als gevolg van een dreiging de kans bestaat dat de nationale of internationale democratische rechtsorde wordt geschaad en/of de veiligheid van de staat in het geding is. Deze personen, objecten en diensten staan op de zogenaamde limitatieve lijst. Het gaat daarbij onder meer om leden van het Koninklijk Huis, diplomaten, internationale instellingen en sommige functionarissen in dienst van de Rijksoverheid of werkzaam in de (straf) rechtspleging. Daarnaast kunnen personen of

objecten tijdelijk in het Rijksdomein geplaatst worden. Bijvoorbeeld omdat een persoon een bijzondere democratische plicht of functie heeft die ongestoord moet kunnen worden uitgevoerd. Daarnaast moet worden voorkomen dat een dreiging leidt tot grote schade aan het vertrouwen in de continuïteit en integriteit van de openbare sector.

5 Nationale evenementen

De veiligheid van zogenaamde ‘nationale evenementen’ valt ook binnen het Rijksdomein. Daarbij gaat het om een evenement, zoals Prinsjesdag, dat bezocht wordt door personen die vermeld staan op de limitatieve lijst én waarbij het nationaal belang centraal staat én het karakter van het evenement een specifieke of verhoogde druk op de bewaking en beveiliging geeft.

6 Dreigingsinschatting

Of veiligheidsmaatregelen nodig zijn, wordt bepaald aan de hand van een dreigingsinschatting. Uitzondering hierop is de beveiliging van een kleine groep mensen die vanwege hun functie sowieso beveiliging krijgen ongeacht of er dreiging is of niet bijvoorbeeld een buitenlandse premier of minister van Buitenlandse Zaken die voor werk naar Nederland komt. In de dreigingsinschatting wordt een inschatting gemaakt van de ‘ernst’ en de ‘waarschijnlijkheid’ van de dreiging. Bij het nemen van beveiligingsmaatregelen is er sprake van risicomangement, geen risico-uitsluiting. Ook wordt gelet op de proportionaliteit van de maatregelen.

BIBLIOGRAFIE

A+O fonds Rijk. (z.d.). Arbocatalogus Rijk – Agres-sie en geweld. <https://www.aofondsrijk.nl/arbocatalogus-rijk/arbocatalogus-agressie-en-geweld/>

Adjiembaks, S., Boerman, F., Roks, R., & Stoffers, E. (2023a). *Liquidaties in Nederland: Ontwikkelingen en achtergronden van schutters en andere betrokkenen*. Den Haag: Politie en Wetenschap.

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democra-tische Rechtsorde. (2023). *Koester de democratie! Een dringende oproep om de democratische rechtsorde weer voor iederéén te laten werken*. Den Haag: Adviescom-missie Versterken Weerbaarheid.

AIVD. (2021). *Jaarverslag AIVD 2020*. Den Haag: Al-gemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

AIVD. (2022). *Jaarverslag AIVD 2021*. Den Haag: Al-gemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

AIVD. (2023a). *Anti-institutioneel-extremisme in Ne-derland. Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?* Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

AIVD. (2023b). *Jaarverslag AIVD 2022*. Den Haag: Al-gemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

AIVD, MIVD, NCTV. (2022). *Dreigingsbeeld statelijke actoren*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst / Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst / Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

Algemeen Dagblad. (2021). Amsterdammer (22) ver-dacht van beramen moordaanslag op premier Rutte. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/binnenland/amsterdammer-22-verdacht-van-beramen-moord-aanslag-op-premier-rutte~acdb3db6/>

Algemeen Dagblad. (2023). ‘Tot de dood ons scheidt’ appte Lucky aan zijn ex Anneke, vlak voor schietpartij Zwijndrecht. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/binnenland/tot-de-dood-ons-scheidt-appte-lucky-aan-zijn-ex-anneke-vlak-voor-schietpartij-zwijndrecht~ab783b60/>

Andringa, R., & Huizing, I. (2023). Rotterdam zucht onder aanslagen: ‘Als mijn zoon niet thuis is, slaap ik bij mijn buurvrouw’. NOS. <https://nos.nl/artikel/2467880-rotterdam-zucht-onder-aanslagen-als-mijn-zoon-niet-thuis-is-slaap-ik-bij-mijn-buurvrouw>

ANP. (2024). In 2023 explosies in een op vijf gemeen-ten, ook buiten Randstad. *Nederlands Dagblad*. <https://www.nd.nl/varia/varia/1206801/in-2023-explosies->

[in-een-op-vijf-gemeenten-ook-buiten-randstad](#).

ANP, & Lucas, J. (2023). Steeds meer politici worden bedreigd, vooral Wilders. <https://www.bnr.nl/nieuws/politiek/10513329/steeds-meer-politici-worden-be-dreigd-vooral-wilders>

Argos. (2023). Waarom we moeten oppassen met het woord ‘femicide’. <https://www.vpro.nl/argos/lees/on-derwerpen/artikelen/2023/femicide.html>

AT5. (2022). Amsterdammer krijgt 21 maanden cel voor oproepen tot aanslag op premier Rutte. <https://www.at5.nl/artikelen/amsterdammer-krijgt-21-maanden-cel-voor-oproepen-tot-aanslag-op-pre-mier-rutte>

AT5/NH Amsterdam. (2022). Politie wil Mareng-oproces niet in Bunker: ‘Haast onverantwoorde si-tuatie’. AT5. <https://www.at5.nl/artikelen/215728/politie-wil-marengoproces-niet-in-bunker-haast-on-verantwoorde-situatie>

Bartels, V., & Van den Heuvel, J. (2022). Minis-ter Yesilgöz van justitie wil de strijd aanbinden met drugsterreur: ‘Politiek te naïef geweest’. *De Telegraaf*. <https://www.telegraaf.nl/nieuws/2040222681/minis-ter-yesilgoz-wil-de-strijd-aanbinden-met-drugster-reur-politiek-te-naief-geweest>

Binnenlands Bestuur. (2023). Burgemeester doet aan-gifte van doodsb bedreiging. <https://www.binnenlands-bestuur.nl/bestuur-en-organisatie/burgemeester-go-rinchem-hoorde-dat-de-kogels-komen>

BNN VARA. (2023). Over de man die kwam om Tim te doden. In BOOS. NPO3. https://npo.nl/npo3/over-de-man-die-kwam-om-tim-te-doden-s10e01/19-10-2023/WO_BV_20082710

Bolle, J. (2023). Veroordeling Pakistaanse cricketer om bedreigen Wilders moet anderen afschrikken – maar of dat lukt is de vraag. *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/veroordeling-pa-kistaanse-cricketer-om-bedeigen-wilders-moet-an-deren-afschrikken-maar-of-dat-lukt-is-de-vraag~baf93189/>

Bomers, L., & De Waal, B. (2023). ‘Code rood’ bij be-wakers en beveiligers van personen, die door krapte voor ‘onmogelijke keuzes’ staan. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/code-rood-bij-bewakers-en-beveili-gers-van-personen-die-door-krapte-voor-onmogelij-ke-keuzes-staan>

Bos, Kim, Endedijk, Bram, & Stefanovski, Nina. (2023). Femicide in Nederland: Voor deze vrouwen bleek hun relatie een doodvonnis. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/10/24/femicide-in-nederland-voor-de-ze-vrouwen-bleek-hun-relatie-een-doodvonnis-a4178348>

Bovenkerk, F., et al. (2005). *Bedreigingen in Nederland: Verkenning in opdracht van politie en wetenschap*. Utrecht: Willem Pompe Instituut / Universiteit Utrecht.

Bruijn, S., & Bouwmeester, J. (2022). *Vrouwelijke journalisten en veiligheid* (Onderzoeksrapport Nr. 2022/289). Amsterdam: I&O Research.

CBS. (2023a). *Meer mensen vermoord in 2022, meeste slachtoffers in Rotterdam*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/35/meer-mensen-vermoord-in-2022-meeste-slachtoffers-in-rotterdam>

CBS. (2023b). *Overledenen, moord en doodslag, pleeglocatie Nederland*. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84726NED/table?dl=6FCCE>

CBS. (2023c). *Prevalentiemonitor huiselijk geweld en seksueel geweld 2023*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/51/prevalentiemonitor-huiselijk-geweld-en-seksueel-geweld-2020>

Commissie Bos. (2021). *Adviescommissie Toekomstbestendig Stelsel Bewaken en Beveiligen*. Den Haag: Rijks-overheid.

Corner, E., & Gill, P. (2015). A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism. *Law and Human Behavior*, 39(1), 23-34. <https://doi.org/10.1037/lhb0000102>

Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn. (2002). *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn: Feiten en verantwoordelijkheden*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Crenshaw, M. (1981). The causes of terrorism. *Comparative Politics*, 13(4), 379-399. <https://doi.org/10.2307/421717>

CSIS. (2024). Hamas' October 7 attack: The tactics, targets, and strategy of terrorists. <https://www.csis.org/analysis/hamas-october-7-attack-tactics-targets-and-strategy-terrorists>

Davidse, J. (2023). 'Jij zult sterven aan mijn blote handen!' *Opportun, 2*(3).

Davidson, D., Versluis, J., & Delhaas, R. (2020). AIVD waarschuwt Iraanse activisten voor ontvoering in buitenland. Argos. <https://www.vpro.nl/argos/lees/onderwerpen/de-lange-arm-van-iran/2020/aivd-waarschuwt-iraanse-activisten-voor-ontvoering-in-buitenland.html>

Delhaas, R., & Davidson, D. (2020). De lange arm van Iran: de schaduwoorlog van Teheran in Europa. Argos. <https://www.vpro.nl/argos/lees/onderwerpen/de-lange-arm-van-iran/status.html>

De Regt, K., & Voskuil, K. (2023). Politiebewakers slaan alarm: Gevaar door te weinig gepantserde auto's en training. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5373480/alarm-bewaken-en-beveiligen-te-weinig-gepantserde-autos-en>

De Telegraaf. (2022). Nieuwe politiedienst voor beveiligen bedreigde personen. *De Telegraaf*. <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1808473018/nieuwe-politiedienst-voor-beveiligen-bedreigde-persoon>

De Telegraaf. (2023). *OM eist 8 jaar cel en tbs tegen Iraniër (41) voor zware steekpartij bij station Leeuwarden*.

De Waal, B. (2022). Filmers moordaanslag Peter R. de Vries aangeklaagd voor terrorisme: Voor het eerst in de geschiedenis. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/filmers-moordaanslag-peter-r-de-vries-aangeklaagd-voor-terrorisme-voor-het-eerst-in-de-geschiedenis/>

Directoraat-Generaal Politie en Veiligheidsregio's. (2022). *Uitbreiding Team Bedreigde Politici van de Politie*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-6cc-7d08e9ee697b66827a228620df93180a57bb1/pdf>

Donner, J. P. H., & Remkes, J. W. (2004). *Kamerstuk 29854, nr. 3: De moord op de heer Th. Van Gogh; Brief ministers over de achtergronden van de aanslag*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29854-3>

Driessen, C. (2023). Het favoriete explosief van de onderwereld is de Cobra, en die is 'even krachtig als een handgranaat'. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/12/19/het-favoriete-explosief-van-de-onderwereld-is-de-cobra-en-die-is-even-krachtig-als-een-handgranaat-a4184814>

Dryden, M. (2021). *An ideological pick 'n' mix: The rise of 'mixed' ideologies and their implications for terrorist violence*. Londen: Henry Jackson Society. <https://henryjacksonsociety.org/publications/research-brief-ideological/>

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2023, oktober). Behandeling Uitbreiding sluitingsbevoegdheid burgemeester en gezaghebber ter handhaving van de openbare orde. https://www.eerstekamer.nl/verslag-deel/20231010/uitbreiding_sluitingsbevoegdheid

Ellis, C. (2016). With a little help from my friends: An exploration of the tactical use of single-actor terrorism by the Islamic State. *Perspectives on Terrorism*, 10(6), 41-47.

EUROPOL. (2016). *TE-SAT 2016: European Union terrorism situation and trend report 2016*. Den Haag: Europol.

EUROPOL. (2023). *TE-SAT 2023: European Union terrorism situation and trend report 2023*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Evers, Ivo. (2024). Femicide in Nijmegen. *Opportun, 3*(1).

Federal Prosecutor General. (2023). Four suspected members of the foreign terrorist organization 'HAMAS' arrested. *Der Generalbundesanwalt beim Bundesgerichtshof*. <https://www.generalbundesanwalt.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2023/Pressemitteilung-vom-14-12-2023-Nr-57-Englisch.html>

Frankenhuis, G. (2022). Bedreiging politici bijna verdubbeld: 'Kamerleden en regering zijn een soort kop van Jut geworden'. *De Telegraaf*.

Fredholm, M. (2016). *Understanding lone actor terrorism: Past experience, future outlook, and response strategies*. Londen / New York: Routledge.

Frens, I., Van Buuren, J., & Bakker, E. (2023). Rallying around empty signifiers: Understanding and defining anti-government protest in the Netherlands. *Perspectives on Terrorism*, 17(2), 61-73. <https://doi.org/10.19165/OBVK6256>

Gable, G., & Jackson, P. (2011). *Lone wolves: Myth or reality*. Ilford: Searchlight. <https://core.ac.uk/download/pdf/18526772.pdf>

Gill, P., Horgan, J., & Deckert, P. (2014). Bombing alone: Tracing the motivations and antecedent behaviors of lone-actor terrorists. *Journal of Forensic Sciences*, 59(2), 425-435. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.12312>

Graafland, K. (2019). 'Schutter Halle bekend daad en extreemrechts, antisemitisch motief'. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/buitenland/schutter-halle-bekent-daad-en-extreemrechts-antisemitisch-motief~a492b09b/>

Grapperhaus, F. B. J. (2020a). *Kamerstuk 29911, nr. 292: Voortgang aanpak ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Grapperhaus, F. B. J. (2020b). *Kamerstuk 29911, nr. 281: Bestrijding georganiseerde criminaliteit*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Grapperhaus, F. B. J. (2021). *Kamerbrief over feitenonderzoek naar de aanslag op Peter R. de Vries*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Heck, W. (2021). Justitie maakt jacht op netwerk complotdenkers. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/03/justitie-maakt-jacht-op-netwerk-complotdenkers-a4045991>

Holvast, N. L., Jansen, J., Rosk, R. A., & Nan, J. S. (2023). *Beelden van geweld: Een mixed-methods onderzoek naar geweld en agressie tegen journalisten*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

IEP. (2024). *Global terrorism index 2024*. Sydney / New York: Institute for Economics & Peace.

Janssen, Janine. (2023). Slachtoffers van geweld in afhankelijkheidsrelaties. *Tijdschrift voor de Politie*, 4, 27-29.

Jonker, J., & Van der Parre, H. (2022). Onderzoek NOS: Kamerleden voelen zich geïntimideerd, houden mening soms voor zich. <https://nos.nl/artikel/2453170-onderzoek-nos-kamerleden-voelen-zich-geïntimideerd-houden-mening-soms-voor-zich>

Jumelet, P. (2024). CMA CGM ook niet meer via Suezkanaal, Nederlandse reders willen juist snel weer Rode Zee op. *Nieuwsblad Transport*. <https://www.nt.nl/scheepvaart/2024/02/05/cma-cgm-ook-niet-meer-via-suezkanaal-nederlandse-reders-willen-juist-snel-weer-rode-zee-op/?gdpr=accept>

Karmon, E. (2018). *The return of Iranian terrorism to Europe*. Herzliya: International Institute for Counter-Terrorism.

Kenyon, J., Baker-Beall, C., & Binder, J. (2023). Lone-actor terrorism – a systematic literature review. *Studies in Conflict & Terrorism* 46(10), 2038-2065. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1892635>

Klein Kranenburg, L., Brookman, S., Van Miltenburg, C., Bouwmeester, J., Weijkamp, E., & De Jong, B. (2022). *Monitor integriteit en veiligheid 2022*. Amsterdam: I&O Research.

Klein Kranenburg, L., Ten Doenschot, F., Bouwmeester, J., & Andringa, W. (2020). *Bedreiging en intimidatie van burgemeesters in relatie tot de bestuurlijke aanpak*. Enschede: I&O Research.

Koens, O. (2016). Dodelijke drones interessant voor terroristen en criminelen: 'Drones zaaien angst'. <https://www.rtlnieuws.nl/buitenland/artikel/300071/dodelijke-drones-interessant-voor-terroristen-en-criminelen-drones-zaaien>

Krüsselmann, K., Rabolini, A., & Liem, M. (2021). *The illegal use of hand grenades in the Netherlands*. Den Haag: Universiteit Leiden.

Kuin, F. (2023). Trudeau wijst naar India na moord op separatistische sikh in Canada: 'Onaanvaardbare schending van onze soevereiniteit'. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/09/19/trudeau-wijst-naar-india-na-moord-op-separatistische-sikh-in-canada-onaanvaardbare-schending-van-onze-soevereiniteit-a4174764>

Kupper, J., & Meloy, J. R. (2021). TRAP-18 indicators validated through the forensic linguistic analysis of targeted violence manifestos. *Journal of Threat Assessment and Management*, 8(4), 174-199. <https://doi.org/10.1037/tam0000165>

Kynge, J., Hornby, L., & Anderlini, J. (2017). Inside China's secret 'magic weapon' for worldwide influence. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/fb2b3934-b004-11e7-beba-5521c713abf4>

Laumans, W., & Vugts, P. (2022). Kamerlid Ellian wordt zwaar beveiligd: 'Ik ga niet mijn mond houden'. *Het Parool*. <https://www.parool.nl/nederland/kamerlid-ellian-wordt-zwaar-beveiligd-ik-ga-niet-mijn-mond-houden~b56eb220/>

Laumans, W., & Vugts, P. (2023). OM-baas erkent in excuusbrief alsnog fouten in moordzaken advocaat Wiersum en Peter R. de Vries. *Het Parool*.

Lessing, B. (2013). *The logic of violence in criminal war: Cartel-state conflict in Mexico, Colombia, and Brazil* (ProQuest Dissertations Publishing; Vol. 74).

Lessing, B. (2015). Logics of violence in criminal war. *Journal of Conflict Resolution*, 59(8), 1486-1516. <https://doi.org/10.1177/0022002715587100>

Liem, M.C.A. (2021). Femicide: Een kritische reflectie op het gebruik van de term. *Boom Strafblad*, 2(5), 164-166.

Lindekilde, L., O'Connor, F., & Schuurman, B. (2019). Radicalization patterns and modes of attack planning and preparation among lone-actor terrorists: An exploratory analysis. *Behavioral Sciences of Terrorism & Political Aggression*, 11(2), 113-133. <https://doi.org/10.1080/19434472.2017.1407814>

Meesterburrie, A. (2023). 'VS vrijdelden Indiaas moordcomplot op prominente separatistische sikh op Amerikaanse bodem'. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/11/22/vs-verijdelen-indiaas-moordcomplot-op-prominente-separatistische-sikh-a4181864>

Meijer, N., Liebrechts, N., & Van Gestel, B. (2023). *Update liquidaties 2022*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum. <https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3328>

Meyer, D. S., & Whittier, N. (1994). Social movement spillover. *Social Problems*, 41(2), 277-298. <https://doi.org/10.2307/3096934>

Miller-Idriss, C., & Hughes, B. (2021). Blurry ideologies and strange coalitions: The evolving landscape of domestic extremism. <https://www.lawfaremedia.org/article/blurry-ideologies-and-strange-coalitions-evolving-landscape-domestic-extremism>

Minister van Buitenlandse Zaken. (2023). *Beantwoording vragen van het lid Gündoğan over het bericht 'How China's police are ensnaring thousands of suspects abroad'*.

Minister van Buitenlandse Zaken en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2019). *Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2019*.

Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2023). *Maritieme sector strijdt samen met België en Nederland tegen narcoterrorisme*. Den Haag: Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2023/02/17/maritieme-sector-strijdt-samen-met-belgie-en-nederland-teen-narcoterrorisme>

Monckton-Smith, Jane. (2020). Intimate partner femicide: Using Foucauldian analysis to track an eight-stage progression to homicide. *Violence against Women*, 26(11), 1267-1285. <https://doi.org/10.1177/1077801219863876>

Moors, H., Klarenbeek, L., Berger, E., Dückers, M., Van Duin, M., Kist, G., ... Van den Wijngaart, M. (2022). 'Avondklokrellen': Lokale dynamiek in een mondiale crisis: Analyse van de voedingsbodem van de ordeverstoringen in vier Noord-Brabantse steden. Groningen: EMMA.

Movisie. (2023). *Factsheet (ex-)partnergeweld*. Movisie. <https://www.huiselijkgeweld.nl/vormen/partner-en-ex-partnergeweld/publicaties/factsheets/2018/11/01/ex-partnergeweld>

Mulhall, J. (2018). A post-organisational far right? <https://hopenothate.org.uk/research-old/state-of-hate-2018/online-radicalisation/post-organisational-far-right/>

Murray, J. (2023). Birmingham PhD student guilty of using 3D printer to build 'kamikaze' drone. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/uk-news/2023/sep/28/birmingham-phd-student-mohamad-al-ba-red-guilty-using-3d-printer-to-build-kamikaze-drone>

Murray, M. (2023). German police arrest members of Reichsbuerger group accused of coup plot. <https://www.reuters.com/world/europe/german-police-arrest-members-reichsbuerger-group-accused-coup-plot-2023-10-10/>

NCTb. (2009). *Onderzoek functioneren Stelsel Bewaken en Beveiligen Koninginnedag 2009*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding.

NCTV. (2021). *De verschillende gezichten van de coronaprotesten*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-e23adb66-1a82-4c22-9833-f09669736a69/pdf>

NCTV. (2022a). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 56*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

NCTV. (2022b). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 57*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

NCTV. (2022c). *Dreigingsbeeld NCTV: Dreiging in en tegen Nederland veelzijdiger en meer diffuus*. <https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2022/11/07/dreigingsbeeld-nctv-dreiging-in-en-tegen-nederland-veelzijdiger-en-meer-diffuus>

NCTV. (2023a). *Circulaire met betrekking tot de bewaking en beveiliging van personen, objecten en diensten 2023*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

NCTV. (2023b). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 58*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

NCTV. (2023c). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland—December 2023*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

NCTV. (z.d.-a). Jihadisme en radicale islam. <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/jihadisme-en-radical-islam>

NCTV. (z.d.-b). Opbouw dreigingsniveaus. <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/over-het-dtn-en-het-dreigingsniveau/opbouw-dreigingsniveaus>

Nederland tegen georganiseerde misdaad. (2023). 'De burgemeester helpt iedereen, maar wie helpt de burgemeester?' . <https://www.nederlandtegengeorganiseerdemisdad.nl/actueel/verhalen-uit-de-praktijk/weblog/2023/de-burgemeester-helpt-iedereen-maar-wie-helpt-de-burgemeester>

NFI. (2022). *Vakbijlage gevaarstelling Super Cobra 6 en vergelijkbare artikelen*. Den Haag: Nederlands Forensisch Instituut.

NOS. (2020a). *Wereldwijde toename huiselijk geweld door coronavirus*. <https://nos.nl/collectie/13841/artikel/2329645-wereldwijde-toename-huiselijk-geweld-door-coronavirus>

NOS. (2020b). *Aantal meldingen huiselijk geweld niet toegenomen sinds corona*. <https://nos.nl/artikel/2338256-aantal-meldingen-huiselijk-geweld-niet-toegenomen-sinds-corona>

NOS. (2022a). Bronnen en eerdere publicaties over (radicale) complotdenkers van Nederland. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2414874-bronnen-en-eerdere-publicaties-over-radical-complotdenkers-van-nederland>

NOS. (2022b). Officiëren van justitie werken in 39 zaken anoniem vanwege dreiging. <https://nos.nl/artikel/2430746-officiëren-van-justitie-werken-in-39-zaken-anoniem-vanwege-dreiging>

NOS. (2023a). 'Politici die stoppen vanwege bedreigingen, doen dat vooral voor familie'. <https://nos.nl/artikel/2476589-politici-die-stoppen-vanwege-bedreigingen-doen-dat-vooral-voor-familie>

NOS. (2023b). *Minder moorden in Nederland vorig jaar, 26 gevallen van femicide*. <https://nos.nl/artikel/2503561-minder-moorden-in-nederland-vorig-jaar-26-gevallen-van-femicide>

NOS. (2023c). Oud-Justitieminister Ferd Grapperhaus zwaar beveiligd om dreiging criminelen. <https://nos.nl/artikel/2459461-oud-justitieminister-ferd-grapperhaus-zwaar-beveiligd-om-dreiging-criminelen>

NOS. (2023d). Ook Nederland kent femicide, maar we gaan er niet de straat voor op. <https://nos.nl/artikel/2461767-ook-nederland-kent-femicide-maar-we-gaan-er-niet-de-straat-voor-op>

NOS. (2023e). Vrouw (33) gedood bij steekpartij in woonwijk Delft, man opgepakt in België. <https://nos.nl/artikel/2462594-vrouw-33-gedood-bij-steekpartij-in-woonwijk-delft-man-opgepakt-in-belgie>

NOS. (2023f). OM: verdachte schietpartij Zwijndrecht had moordplan. <https://nos.nl/artikel/2476082-om-verdachte-schietpartij-zwijndrecht-had-moordplan>

NOS. (2023g). Kaag vertrekt als D66-leider: 'Mijn werk trekt een wissel op mijn gezin'. <https://nos.nl/artikel/2482592-kaag-vertrekt-als-d66-leider-mijn-werk-trekt-een-wissel-op-mijn-gezin>

NOS. (2023h). Vijf jaar na moord op Hümeyra: Stalking nog steeds niet onder controle. <https://nos.nl/artikel/2496877-vijf-jaar-na-moord-op-humeyra-stalking-nog-steeds-niet-onder-controle>

NRC. (2023). *Allerlei instanties wisten dat hij haar mishandelde – maar het mocht niet baten*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/12/18/allerlei-instanties-wisten-dat-hij-haar-mishandelde-maar-het-mocht-niet-baten-a4184715>

Odekerken, M. W. A., & Brenninkmeijer, A. F. M. (2017). *Een dreigend klimaat: Verslag van het onderzoek 'Bedreigingen van Nederlandse journalisten'*. Utrecht: Nederlandse Vereniging van Journalisten.

Onderwater, L. (2024). Ruim 30 procent van de wetenschappers in Nederland wordt bedreigd. *Kijk*. <https://www.kijkmagazine.nl/science/31-procent-van-de-wetenschappers-in-nederland-wordt-bedreigd/>

Onderzoeksraad voor Veiligheid. (2023). *Bewaken en beveiligen: Lessen uit drie beveiligingssituaties*. Den Haag: Onderzoeksraad voor Veiligheid.

Openbaar Ministerie. (2022a). *Aanwijzing huishoudelijk geweld en kindermishandeling* (Nr. 2022A001). <https://www.om.nl/onderwerpen/beleidsregels/aanwijzingen/jeugd---gezin---zedes/aanwijzing-huishoudelijk-geweld-en-kindermishandeling-2022a001>

Openbaar Ministerie. (2022b). Update cijfers coronagerelateerde misdrijfzaken en overtredingen. <https://www.om.nl/actueel/nieuws/2022/02/03/update-cijfers-coronagerelateerde-misdrijfzaken-en-overtredingen#>

Openbaar Ministerie. (2023a). Niet eerder zoveel meldingen van bedreiging politici. <https://www.om.nl/actueel/nieuws/2023/05/22/niet-eerder-zoveel-meldingen-van-bedreiging-politici>

Openbaar Ministerie. (2023b). Strafzaak Eris (Caloh Wagoh) hoger beroep. <https://www.om.nl/onderwerpen/strafzaak-eris-caloh-wagoh>

Openbaar Ministerie. (2023c). Eis: Twaalf jaar cel tegen Syriër uit Rijssen wegens leiderschap terroristische organisatie. <https://www.om.nl/onderwerpen/terrorisme/nieuws/2023/04/07/eis-twaalf-jaar-cel-tegen-syrier-uit-rijssen-wegens-leiderschap-terroristische-organisatie>

Openbaar Ministerie. (2023d). OM in beroep tegen beslissingen in zaken vijf IS-vrouwen. <https://www.om.nl/onderwerpen/terrorisme/nieuws/2023/04/19/om-in-beroep-tegen-beslissingen-in-zaken-vijf-is-vrouwen>

Openbaar Ministerie. (2023e). Man uit Tadzjikistan en vrouw uit Kirgizië aangehouden op verdenking terrorisme. <https://www.om.nl/onderwerpen/terrorisme/nieuws/2023/07/06/man-uit-tadzjikistan-en-vrouw-uit-kirgizie-aangehouden-op-verdenking-terrorisme>

Openbaar Ministerie. (2023f). Verdachte uitreiziger aangehouden. <https://www.om.nl/onderwerpen/terrorisme/nieuws/2023/11/02/verdachte-uitreiziger-aangehouden>

Openbaar Ministerie. (2023). Werkstraffen voor bedreigen van politici. <https://www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2023/11/24/werkstraffen-voor-bedreigen-van-politici>

Perry, B., Hofmann, D. C., & Scrivens, R. (2020). "Confrontational but not violent": An assessment of the potential for violence by the anti-authority community in Canada. *Terrorism and Political Violence*, 32(8), 1776-1796. <https://doi.org/10.1080/09546553.2018.1516210>

Peters, L. L. J. (2023). *Hoofddijnen van de bestrijding van maffiacriminaliteit in Italië*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. <https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3270/3370-hoofddijnen-bestrijding-maffiacriminaliteit-italie-volledige%20tekst.pdf>

Pittlik, W., & Kerssemakers, P. (2022). 'Reichsbürger'-beweging explosief gegroeid. <https://duitslandinstituut.nl/artikel/52382/reichsburger-beweging-explosief-gegroeid>

Politie. (2022). Steeds meer meldingen van bedreiging politici. <https://www.politie.nl/nieuws/2022/september/30/00-steeds-meer-meldingen-van-bedreiging-politici.html>

Politie. (2023a). Mogelijke verdubbeling explosie-incidenten. <https://www.politie.nl/nieuws/2023/juli/16/mogelijke-verdubbeling-explosie-incidenten.html>

Politie. (2023b). Vrouw overleden na schietincident in Rijswijkse woning, man zwaargewond. <https://www.politie.nl/nieuws/2023/november/26/06-vrouw-overleden-na-schietincident-in-rijswijkse-woning-man-zwaargewond.html>

Politie. (2024). *LFCT update Tabellen en grafieken gebruik/aantreffen explosieven/vuurwerk*. Landelijk Forensisch Coördinatie Team, Nationale Politie.

Power, M. (2004). *The risk management of everything: Rethinking the politics of uncertainty* Londen: Demos.

Rechtbank Den Haag. (2021). *NL:RBDHA:2021:6769*. Den Haag: Rechtbank Den Haag. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBD-HA:2021:6769>

Rechtbank Den Haag. (2023). *NL:RBDHA:2023:14239*. Den Haag: Rechtbank Den Haag. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBD-HA:2023:14239>

Remkes, J. W. (2006). *Kamerstuk 29876, nr. 20: Evaluatie AIVD*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29876-20.pdf>

Reuters. (2023). Italy's parties unanimously back clampdown on violence against women. <https://www.reuters.com/world/europe/italys-parties-unanimously-back-clampdown-violence-against-women-2023-11-22/>

Ros, R. (2023). *Polarisatiepaniek*. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/polarisatiepaniek>

RTL Nieuws. (2023a). Onderzoek: Tientallen Tweede Kamerleden beveiligd. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5404899/tweede-kamerleden-beveiliging-onderzoek-zembla>

RTL Nieuws. (2023b). Hulpverleners willen dat vaart gemaakt wordt met wet tegen femicide. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5424972/wet-tegen-femicide-maatregelen-actieplan-belgie>

RTL Nieuws. (2024). Drie Amerikaanse soldaten in Jordanië omgekomen bij drone-aanval. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/artikel/5431885/drie-amerikaanse-soldaten-jordanie-omgekomen-bij-drone-aanval>

RTV Papendrecht. (2023). Burgemeester Gorinchem met de dood bedreigd: Update. <https://www.rtvpapendrecht.nl/2023/11/08/burgemeester-gorinchem-met-de-dood-bedreigd/>

Sander, D. B., Crijns, J. H., Klapwijk, J. A., & Lochs, M. (2023). *De impact van de kroongetuigenregeling op de veiligheid en praktijkvoering van advocaten*. Leiden: Universiteit Leiden.

Saris, K., & Van der Ven, C. (2021). Misogynie als politiek wapen. *De Groene Amsterdammer*, 145(9).

Sarma, K. M., Carthy, S. L., & Cox, K. M. (2022). Mental disorder, psychological problems and terrorist behaviour: A systematic review and meta-analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 18(3). <https://doi.org/10.1002/cl2.1268>

Schalkwijk, E. (2023). Na een woningaanslag in je straat, is je eigen huis even geen veilige basis meer. <https://www.rijnmond.nl/nieuws/1683338/na-een-woningaanslag-in-je-straat-is-je-eigen-huis-even-geen-veilige-basis-meer>

Schenkkan, N., & Linzer, I. (2021). *Out of sight, not out of reach: The global scale and scope of transnational repression*. Washington, D.C.: Freedom House.

Schuurman, Bart, Bakker, E., Gill, P., & Bouhana, N. (2018). Lone actor terrorist attack planning and preparation: A data-driven analysis. *Journal of Forensic Sciences*, 63(4), 1191-1200. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13676>

Schuurman, Bart, Lindekilde, L., Malthaner, S., O'Connor, F. P., Gill, P., & Bouhana, N. (2019). End of the lone wolf: The typology that should not have been. *Studies in Conflict & Terrorism*, 42(8), 771-778. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2017.1419554>

Schuurman, Bart, Van Buuren, J., & Bakker, E. (2021). *Dreigingsontwikkelingen relevant voor het stelsel bewaken en beveiligen: Een blik op verleden en mogelijke toekomst*. Den Haag: Universiteit Leiden / ISGA.

ScienceGuide. (2021). Wetenschappers hoeven zich niet meer te schamen als ze worden bedreigd. <https://www.scienceguide.nl/2021/10/wetenschappers-hoeven-zich-niet-meer-te-schamen-als-ze-worden-bedreigd/1>

ScienceGuide. (2022). Derde van Nederlandse wetenschappers online beledigd of bedreigd. <https://www.scienceguide.nl/2022/11/derde-nederlandse-wetenschappers-online-bedreigd/>

Smid, Marieke. (2023). Sela (21) werd door ex Oscar (32) gedood, terwijl haar baby erbij was: 12 jaar cel en tbs. *De Gelderlander*. <https://www.gelderlander.nl/nijmegen/sela-21-werd-door-ex-oscar-32-ge-dood-terwijl-haar-baby-erbij-was-12-jaar-cel-en-tbs~a224e3c80/>

Smid, Marieke & Van Gelder, Henk. (2023). Kunnen we femicide stoppen? 'Huiselijk geweld is een enorm probleem in Nederland'. *De Gelderlander*. <https://www.gelderlander.nl/nijmegen/kunnen-we-femicide-stoppen-huiselijk-geweld-is-een-enorm-probleem-in-nederland~a202aeb30/?>

Teunisse, M., & Van Atteveld, H. (2023). Na meer dan 50 explosies in de stad wil Leefbaar Rotterdam 'extreme maatregelen': 'Als het nodig is, zet het leger in'. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/na-meer-dan-50-explosies-in-de-stad-wil-leefbaar-rotterdam-extreme-maatregelen-als-het-nodig-is-zet-het-leger-in/>

The Hague Peace Projects. (2020). *Threats to human rights defenders in the Netherlands*. Den Haag: The Hague Peace Projects.

The Soufan Center. (2021). *The Counterterrorism challenge of "salad bar" ideologies*. The Soufan Center. <https://thesoufancenter.org/intelbrief-2021-march-29/>

Thijssen, W. (2022). Drie keer levenslang voor 'moordmakelaars' in grootste strafzaak ooit. *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/drie-keer-levenslang-voor-moordmakelaars-in-grootste-strafzaak-ooit~b8a2fdc2/>

Thomas, W. I., & Thomas, D. S. (1928). *The child in America: Behavior problems and programs*. New York: Knopf.

Thorleifson, C., & Düker, J. (2021). *Lone actors in digital environments*. Brussel: Radicalisation Awareness Network. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2021-10/ran_paper_lone_actors_in_digital_environments_en.pdf

Tieleman, Y. (2021). 'Voormalig terrorismebestrijder moet zich terugtrekken bij onderzoek Peter R. de Vries'. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/binnenland/voormalig-terrorismebestrijder-moet-zich-terugtrekken-bij-onderzoek-peter-r-de-vries~a90b80c5/>

TOI Staff. (2023). Mossad, Shin Bet hail Denmark for foiling alleged Hamas-linked terror plot on Danish soil. *The Times of Israel*. https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/mossad-shin-bet-hail-denmark-for-foiling-alleged-hamas-linked-terror-plot-on-danish-soil/

Tops, P., Van Valkenhoef, J., Van der Torre, E., & Van Spijk, L. (2018). *Waar een klein land groot in kan zijn: Nederland en synthetische drugs in de afgelopen 50 jaar*. Den Haag: Boom Criminologie.

Trappenburg, M. (2011). Waarom het allemaal niet lukt. In J. Van Tol, I. Helsloot, & F. J. H. Mertens (Red.), *Veiligheid boven alles? Essays over oorzaken en gevolgen van de risico-regelreflex* (pp. 37-52). Den Haag: Boom Lemma.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023a). Rondetafelgesprek femicide. <https://www.tweedekamer.nl/debat-en-vergadering/commissievergaderingen/de-tails?id=2023A02129>

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023b). *Kamerstuk 2023D26709: Beveiliging rond en moord op de broer, advocaat en vertrouwenspersoon van een kroongetuige*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

United Nations. (2019). *Annex to the Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions: Investigation into the unlawful death of Mr. Jamal Khashoggi. A/HRC/41/CRP.1*. New York: United Nations.

Van Buuren, J. (2016a). *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014* (Proefschrift). Den Haag: Universiteit Leiden.

Van Buuren, J. (2016b). Radicale verliezers en de noodzaak tot ontschotten. *Justitiële Verkenningen*, 42(2), 98-110.

Van Buuren, J. (2022). Complotdenken en extremisme: Complotnarratieven in de context van coronaprotesten. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 12(2), 53-71. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002004>

Van Buuren, J. (2023). Breaking (with) the system: Exodus as resistance? *Perspectives on Terrorism*, 17(1). <https://doi.org/10.19165/TAZB1389>

Van Buuren, J., & Sizoo, B. (2019). Verward geweld of geweld verward. *Nederlands Juristenblad*, 16, 1154-1160.

Van den Burgh, R., Elibol, R., & Rotman, M. (2023, november 1). De helft van de rechters en officieren van justitie heeft te maken met bedreiging. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/onbevangen-kan-ik-niet-meer-zijn>

Van den Burgh, R., Elibol, R., & Rotman, M. (z.d.). *Resultaten enquête 'Onderzoek naar de invloed van de verharding van de onderwereld op onze rechtsstaat' [ongepubliceerd]*. Den Haag.

Van den Heuvel, J. (2022, september 16). Amalia in vizier Mocro-maffia. *De Telegraaf*. <https://www.telegraaf.nl/nieuws/535271824/amalia-in-vizier-mocro-maffia>

Van der Meer, T. (2022, september 25). Plan ontvoering minister lijkt zeer serieus, maar politie wist ervan: 'Nederlands kenteken is direct verdacht'. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/buitenland/plan-ontvoering-minister-likt-zeer-serieus-maar-politie-wist-er-van-nederlands-kenteken-is-direct-verdacht~a-fa495c1/>

Van Gestel, B., & Kouwenberg, R. F. (2021). *Tweede verkennende studie liquidaties*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Van Hal, T., & Klein Kranenburg, L. (2021). *Agressie en bedreiging richting journalisten 2021*. Amsterdam: I&O Research.

Van Hoof, W., Van Rooijen, S., Spee, I., & Te Brake, H. (2020). *Onderzoek psychosociale effecten van bedreiging en beveiliging*. Diemen: ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. https://arq.org/sites/default/files/2024-02/Rapport%20Psychosociale%20Effecten%20van%20Bedreiging%20en%20Beveiliging_NCTV_2020.pdf

Van Leeuwen, M. (2021). Politie haalt Telegram-kanalen complotdenkers offline om bedreigingen. *Algemeen Dagblad*. <https://www.ad.nl/binnenland/politie-haalt-telegram-kanalen-complotdenkers-offline-om-bedreigingen~ac1fe23f/>

Van Loosbroek, S. (2022). Bedreigde wetenschappers krijgen meldpunt: 'Ik keek vaak achterom'. *Mare*. <https://www.mareonline.nl/achtergrond/bedreigde-wetenschappers-krijgen-een-meldpunt-ik-heb-vaak-achterom-gekeken/>

Van Steijn, N. (2024). Al anderhalf jaar geen liquidaties in de stad: Is het écht rustig of lijkt dat zo? <https://www.at5.nl/artikelen/220150/al-anderhalf-jaar-geen-liquidaties-in-amsterdam>

Van 't Land, S. W., & Bakker, E. (2023). Narcoterrorisme in Nederland? Toepasselijkheid en meerwaarde van de term. *Ars Aequi*, 72(12), 947-954.

Van 't Land, S. W. (2023). Dieptepunt in Zweeds ben-degeward: Drie doden in twaalf uur tijd na record-maand en -jaar. Overeenkomsten met Nederland en mogelijke inzet van het leger. *Verdieping Bewaken en Beveiligen*, 3, 7-9.

Van Veldhuizen, A., & Van 't Woudt, J. (2021). De duivelse overheid. Over religieuze praktijken en politiewerk. *Tijdschrift voor de Politie*, 83(4), 38-31.

Van Wonderen, R., Burggraaff, D., Ganpat, S., Van Beek, G., Cauberghs, O., & Keijzer, M. (2023). *Rechtsextremisme op sociale mediaplatforms? Ontwikkelingspaden en handelingsperspectieven*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Veerbeek, J. (2021). Verantwoording bij het onderzoek naar seksisme in de politieke arena. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/verantwoording-bij-het-onderzoek-naar-seksisme-in-de-politieke-arena>

Veldhuis, P. (2021). Bedreigde wetenschappers: 'Wachten we nu tot er écht iets gebeurt?'. *NRC*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/29/bedreigde-professor-blijft-soms-liever-veilig-in-het-lab-a4049289>

Vermaas, P. (2023). 'Elke explosie is ook een kans'. *Opportuin*, 2(4).

Vlaskamp, M. (2023). Hoe een Volkskrant-journalist ten prooi viel aan Chinese intimidatie. *Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2023/hoe-een-volkskrant-journalist-ten-prooi-viel-aan-chinese-intimidatie~v684161/#>

Vrije Nederlandse Volk (2022). 'Resolutie van het soevereine Nederlandse volk'. <https://www.vrijheids-rechten.nl/wp-content/uploads/2022/10/resolutie-van-het-soevereine-nederlandse-volk.pdf>

VRT. (2023). Strijd tegen femicide opgedreven: 'Historisch moment'. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/06/29/femicide-belga/>

Wagenaar, W. (2021). *Extreemrechts in Nederlandse gemeentes*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.

Walters, D. (2022). 'NCTV en AIVD te laks over dreiging tegen Rwandezes'. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/09/15/nctv-en-aivd-te-laks-over-dreiging-tegen-rwandezes-a4142018>

Wijnhoven, M., & Steijaert, M. (2002). *Het online plafond: Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van online misogynie op vrouwen in de lokale politiek*. Amsterdam: Atria.

Williams, P. (2012). The terrorism debate over Mexican drug trafficking violence. *Terrorism and Political Violence*, 24(2), 259-278. <https://doi.org/10.1080/09546553.2011.653019>

Yeşilgöz-Zegerius, D. (2022). *Tweede voortgangsbrief versterking stelsel bewaken en beveiligen*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Yeşilgöz-Zegerius, D. (2023a). *Kabinetsreactie Vernieuwing Stelsel Bewaken en Beveiligen en reactie OvV-rapport Bewaken en Beveiligen*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Yeşilgöz-Zegerius, D. (2023b). *Kamerstuk 29911, nr. 426: Bestrijding georganiseerde criminaliteit*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Yeşilgöz-Zegerius, D. (2023c). *Kamerbrief over arrestaties van aanhangers van de Reichsbürger beweging in Duitsland*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-

Zhou, A., & Yang, A. (2021). The longitudinal dimension of social-mediated movements: Hidden brokerage and the unsung tales of movement spilloverers. *Social Media + Society*, 7(3). <https://doi.org/10.1177/20563051211047545>

Zuidervaat, B. (2022). Kamerleden doen hun verhaal: Continue intimidatie en bedreigingen, in Den Haag én thuis. *Trouw*. <https://www.trouw.nl/politiek/kamerleden-doen-hun-verhaal-continue-intimidatie-en-bedreigingen-in-den-haag-en-thuis~b04bda1c/?referer=https://www.google.com/>

**Universiteit
Leiden**

Institute of Security
and Global Affairs

Bij ons leer je de wereld kennen